

ביטול שידוכין

שמחה עמנואל

מעשה בבחור אחד שנתן אמונתו לריבה אחת שישאנה [...] לימים עבר על אמונתו, ונשא אחרת והוליד שני בנים; אחד נפל לבור ומת ואחד נשכתו חולדה ומת. אמרה לו אשתו מה מעשה הוא זה שבנינו מתים במיתה משונה, ואמר לה כך וכך היה המעשה. (רש"י תענית ח ע"א, ד"ה "מחולדה ובור")

א

מן המפורסמות הוא שלשידוכין – מה שמכונה היום "אירוסין" – אין משמעות הלכתית בדיני אישות, ואין הם יוצרים כל זיקה הלכתית בין המשוך למשודכת. השידוכין הם הצהרת כוונות של שני הצדדים על רצונם להינשא זה לזה, ובדרך-כלל שני הצדדים מקבלים עליהם בשעה זו גם התחייבויות בענייני ממון ובעניינים אחרים, כגון גודל הנדוניה, מועד הנישואין, מקום המגורים של בני הזוג וכדומה. מצב זה, של הסכם שאיננו מחייב, נותן אופציה נוחה – ואפשר אף לומר: נוחה מדי – לכל אחד מן הצדדים לחזור בו מהשידוך ולהשאיר את בן זוגו או את בת זוגו לפני שוקת שבורה. משום כך בכל תפוצות ישראל בימי-הביניים וגם לאחריהם, נהגו שני הצדדים להתחייב בשעת השידוכין על קנס ממון שיוטל על מי שיבטל את השידוכין. נהוג זה רווח בארצות המזרח ובארצות אירופה כאחד, וכבר דנו בו רבים.¹

* תודתי לפרופ' אברהם גרוסמן שניאות לקרוא את המאמר, ובזכותו תיקנתי את ניסוחי בכמה מקומות. כל ההדגשות בציטוטים המובאים להלן הן שלי.

1 על שידוכין ועל ביטולם ראה: א"ח פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ה, עמ' לא-לב; ז' פלק, נישואין וגירושין – תקנים בדיני המשפחה כיהדות אשכנז וצרפת, ירושלים תשכ"ב, עמ' 73-95; א' גרוסמן, חסידות ומורדות – נשים יהודיות באירופה בימי-הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 88-111. על שידוכין בארצות המזרח ראה: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, III: *The Family*, Berkeley-Los Angeles-London 1978, pp. 65ff. מ"ע פרידמן, "שידוכין ואירוסין לפי תעודות הגניזה הקהירית", רברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות – מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 157-173; מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האיסלאם – קירואן, 800-1057, ירושלים תשנ"ו, עמ' 111-114; א' אשור, "שידוכין על-פי תעודות מן הגניזה הקהירית", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל אביב, 2000.

כדי להבטיח את תשלום הקנס וכדי להימנע מדין ודברים ממושכים בבית־הדין היה מקובל בזמנו של רש"י שאבי הבן ואבי הבת מסרו בשעת השידוכין משכון — הנקרא "תשומת יד"² — לידי צד שלישי; אם ביטל אחד הצדדים את השידוך, נמסרו המשכונות לידי של הצד שכנגד, וכך הובטח תשלום מהיר של הקנס. מנהג זה, שהתקיים מאות שנים, נזכר לראשונה בסוף המאה הי"א בתשובה של רש"י, אך רש"י כתב שהוא החל זמן רב קודם לכן.³ מנהג זה עורר בעיה הלכתית, שכן ההתחייבות היא לכאורה אסמכתא, ואסמכתא איננה קונה. הראשון שהעלה טענה זו היה חכם אלמוני בן זמנו של רש"י, שטען שההתחייבות לשלם את קנס השידוכין איננה תופסת. רש"י חלק על חכם זה, ושלל כהרגלו, כעס עליו מאוד — כנראה משום שבדבריו של אותו חכם יש פתח לכל אדם לבטל את השידוך בלא שום מגבלה או קנס. לדברי רש"י "טעה התלמיד בכל הצדדין [...] ותלמיד המסייעו אין חולק כבוד לתורתו להתזיק יד מריע, ומן השמים מנעוהו מכבוד, ונכסו ממנו גלויותיה של תורה".⁴

בעיית האסמכתא בקנס של שידוכין העסיקה גם את בעלי התוספות — וכמובן גם את החכמים שבמרכזי תורה אחרים⁵ — ועניין זה עולה שוב ושוב בדיוניהם. אין

2 ראה גם: מחזור ויטרי², מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 312: "ושלשה 'ארסתין' שכת בקרא, יש אומרי' כלפי ג' היות שמרגילין לאשה, תשומת יד תחילה, ואירוסין ונישואין" (מקבילה בכת"י אוקספורד 1104, דף 106. וראה מה שכתב בזה י' תאשמצ, "על הפירוש לפיוטים הארמיים שבמחזור ויטרי", קריית־ספר, נו [תשמ"ב], עמ' 706–707). הביטוי "תשומת יד" נזכר גם בתשובה אשכנזית קדומה, אך אינני יודע לבטח מה פשר ביטוי זה שם: "חזו תשובה שהשיבו רבותינו שבאשפירא למי שקידש היבמה בעוד שהיא שומרת יכם [...] אם קידשה כקידושי תורה כתיקון חכמים בכסף או בשוה כסף, בעניותינו צריכה גט הימינו ואסורה עליו עולמית [...] ואם לא קידשה כקידושי תורה כי אם כמנהג המקום שנותן לה כפה על ראשה לשם תשומת יד, אינה צריכה הימנו גט, ואעפ"י לא תנשאו לו עולמית, כי מכין שנהגו לעשות כן במקום קידושין, מתחלפה במקודשת קידושין גמורין, הואיל ומכורער הדבר, תצא" (מעשה הגאונים, מהדורת א' עפשטיין וי' פריימאן, ברלין תר"ע, עמ' 65; הפרדס, מהדורת ת"י עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד, עמ' עח). בתשובה זו "תשומת יד" ניתנת על ראש הכלה, ואינני יודע האם משמעותו של הביטוי זהה כאן לזה במקורות האחרים, וצריך עיון (אם "תשומת יד" כאן היא שידוכין, ולא מעשה כלשהו של מעין קידושין, תהיה תשובה זו עדות יחידאית לכך שגם חכמי אשכנז ראו בשידוכין מעשה שיש לו משמעות הלכתית בדיני אישות. וראה על כך להלן).

3 תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנבין, ניר־יוק תש"ג, סי' רלח: "הנהיגו הראשונים כן שלא לכייש בנות ישראל". להלן שתי דוגמאות לשכיחותו של מנהג זה, האחת מצרפת בראשית המאה הי"ג, והשנייה מאשכנז במאה הט"ו: "כתב רבינו שמשון בר אברהם זצ"ל אותם ריישמינש שנותנין בשעת שידוכין קניא שתקנום העולם [...] שכל העולם נוהגין ליתן אותם בשידוכין" (אור זרוע, בבא מציעא, סי' קפח); "אין נוהגין בגבולינו לגבות שום שטר שדכנות אלא א"כ יגמרו הנשואין, בגליל העליון נוהגין לגבות מיד אחר שהושם הקנס" (רי' ישראל איסרליין, תרומת הדשן, מהדורת ש' אביטן, ירושלים תשנ"א, ב: פסקים וכתבים, סי' פה. על המילה "ריישמינש" ראה: J. Perles, "Die Berner Handschrift des kleinen Aruch", *Jubelschrift zum siebenzigsten Geburtstag des Prof. Dr. H. Graetz*, Breslau 1887, pp. 5–7; פלק [לעיל, הערה 1], עמ' 74, הערה 8).

4 תשובות רש"י (לעיל הערה 3).

5 נגון: רמב"ם, משנה תורה, הלכות מכירה, פרק יא, הל' יח: "כשהיו חכמי ספרד רוצים להקנות באסמכתא כך היו עושין [...] ועל דרך זו היינו עושין בכל התנאין שבין אדם לאשתו בשידוכין ובכל הדברים הרומין להם".

בכוונתנו להיכנס כאן לדיון בשאלה ההלכתית של אסמכתא, אך נציין את פתרונו של רבנו תם לבעיה, שכן יש לו השפעה ישירה על דיונו. רבנו תם השתמש בפסיקת התלמוד, שעל-אף שאסמכתא סתם אינה קונה, אסמכתא הנעשית בבית-דין חשוב, קונה; ולדברי רבנו תם, משום כך נהגו לערוך את טקס השידוכין ברוב עם:

הילכך נהגו לאסוף כל בני העיר כשמשדכין אבי הבן ואבי כלה ביניהם ולא ארסו עדיין ונותנין עירבון זה לזה שאם יחזרו בהן יהו המשכונות למי שאינו חוזר ויפסיד החוזר, כדי שיהא הקנין בבית דין חשוב.⁶

ואכן, יש בידינו עדויות רבות, הנפרסות על-פני מאות שנים, שהשידוכין נעשו בפני כל בני העיר או בפני טובי העיר או בפני תלמידי-חכם.⁷ עם זאת, גם אם נקבעו קנסות על מי שיבטל את השידוך, וגם אם נעשו השידוכין במעמד טובי העיר, נחשבו השידוכין ברוב תפוצות ישראל להסכם ממון גרידא, הסכם שאין לו כל השפעה על דיני אישות.

גישת שונה לחלוטין נקוטה היתה בידיהם של חכמי צרפת בימי הביניים. בצרפת קיבלו עליהם שני הצדדים בשעת השידוכין חרם להינשא זה לזה. עדות מפורשת ראשונה על החרם הכיא רבנו תם, והוא הזכירו בשם "חרם תקנת קהילות", אך במקורות מאוחרים יותר ייחסו את החרם לרבנו גרשום מאור הגולה (ראה על כך להלן). כה רב-עצמה היה החרם עד שאחת מה"תקנות שתיקן רבנו תם באגודות בני צרפת" קובעת, שיש צורך בהיתר של מאה רבנים כדי לבטל את חרם השידוכין:

והחרם אשר שם רבינו גרשם שלא ישא איש שתי נשים אין להתירה אלא במאה אנשים מג' מלכיות [...] והחרם שמקבלין האיש והאשה לאחר תשומת יד צריך

6 ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים², מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד, סי' רכ; תוס' נדרים כז ע"ב, ד"ה והלכתא (ושם בהמשך: "ואין נראה לר", שהרי כמה פעמים אין שם אלא קרובים").

7 שו"ת בנימין זאב, ונציה רצ"ט, סי' צח, דף קסד ע"ב: "הנהיג רש"י ז"ל שכן[ש]משדכין האשה עושין קנין באסיפת עם כדי שיהיה בב"ד חשוב" (והשווה תשובות רש"י [לעיל, הערה 3]). ראה גם: "המנהג כשמשדכין חתן וכלה ומשימין ערבנות לפני תלמיד חכם" (תשובת ר' אפרים מכווא, בתוך – ראייתיה: תשובות ובאורי סוגיות בעניינים שונים, מהדורת ד' דבליצקי, בני-ברק תשמ"ט–תש"ס, ב, סי' תתקצז, עמ' קפא); "נהגו באילוי המלכיות לעשות שידוכין בפני טובי העיר שלא יהא אסמכתא" (סמ"ג, ונציה ש"ז, עשין פב, דף קנט ע"ג); "היו בבית הכנסת בשעה שנעשו שדוכי ביוגודא לר' יצחק ב"ר יצחק, וירושלים תשכ"ז, אבן העזר, סי' יא, עמ' 76. וראה להלן, הערה 40); "בשעת כנופיא ברוב עם היה בהקהילו להניח הקנס" (שו"ת מהר"ם מינץ, מהדורת י"ש דומב, ירושלים תשנ"א, סי' צז, עמ' תעג [וראה להלן, הערה 46]). גלגול השידוכין אל פתחם של תלמידי-חכמים הביא במאה הטר"ו לביקורת נוקבת על רבנים, שכדבריו של ר' יונה בן מתתיה טריוויז: "רבני הזווגים, הדיינים פורשי מצודות על הגול [...] ירצו לעשות חתונים, ושכרם מרובה [...] אין בארץ איש רשאי לשדך בנו ובתו בחשאי בלא רשות רבני מתא, ולהם יוכל שיי"; ועל רב אחד נכתב "כי זה ו' שנים לא קבע זמן לתורה, ובהגיע תור זמן הישיבות כמנהג הצרפתים, יתחיל לרכוב לשדך בן פלוני לבת פלוני" (שו"ת הריב"ש, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ג, א, סי' רסח וסי' רצ, עמ' שנא, שנג).

כמו כן מאה להתיר, אבל אין צריך מג' ארצות. ותשומת יד בלא קבלת חרם יש חרם קדמוני לקיים התשומת או יש להתיר בשלשים. ובכולן אין רשאין להתיר עד שיראו טעם מבורר.⁸

כלומר אם בני הזוג התחייבו שמבטל השידוך ישלם קנס ונתנו משכון על כך, חל עליהם חרם קדמונים לשלם את הקנס, ואי אפשר לבטל את החרם אלא בהיתר של שלשים אנשים. אך אם בני הזוג קיבלו עליהם במפורש את החרם (קבלה שכנראה היה מקובל לעשותה לאחר נתינת המשכון), צריכים הם היתר של מאה אנשים כדי לבטלו. חרם זה – שאיננו מיוחס כאן לרבנו גרשום מאור הגולה – חמור כמעט כמו חרם רבנו גרשום שלא לשאת שתי נשים. ואין בין שני החרמים אלא זאת: שמאה האנשים הדרושים כדי להתיר לשאת שתי נשים, צריך שיהיו משלוש ארצות נפרדות, ואילו מאה האנשים המתירים את החרם על ביטול השידוכין מותר שיהיו כולם מארץ אחת.

הגדרתו המדויקת של החרם והחובות והחייבים הנגזרים ממנו אינם שווים בכל המקומות. במקומות מסוימים חייב החרם רק תשלום של קנס גבוה, מעבר למה שהסכימו שני הצדדים זה עם זה בשעת השידוכין. עדות על כך ועל תפוצתו של המנהג מצויה בתשובה של מהר"ם מרוטנבורג במחצית השנייה של המאה הי"ג:

אשר שאלת על ראובן ששידך בתו לכן שמעון ופסקו מה שפסקו, ולא היה קנס ביניהם אך דברים בעלמ', ואתר זמן יצא על המשודך קול של סימפון [...] ונשמע הדבר למשודכת ומיאנה בו, ועתה תבע המשודך מאביה ואמה קנס חרם תקנת הקהילות זקוק זהב. וראובן משיב כי לא נשמע במלכותינו משום קנס חרם תקנות הקהילות, ואין מנהג לגבות שום קנס. ותדע שהרי הורגלו כל שעה להושים ערבונות שידוכין לקנוס את החוזר, ואם היה מנהג לגבות זקוק זהב, ערבונות של שידוכין למה.

[תשובה]. יפה כתבת דוראי המנהג לא פשט בכל מקום לגבות הקנס עבור החרם, ובאתר דנהוג נהוג ובאתר דלא נהוג לא נהוג, והמשודך הבא לומ' שגם שם נהגו כן, עליו להביא ראייה להוציאו. ובכל ארץ אשכנז לא נהגו כן, ואף בצרפת שמשם יצא המנהג כמדומה אני דמסתמ' לא נהיג, אלא היכא דפריש פריש, כי שמעתי שהיו שואלים למשדך מקבל אתה עליך חרם לישאינה והיה אומר כן, אלמ' דבסתמ' לא מקבל.⁹

8 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, פראג שס"ח, סי' קנג, ובמקבילות (כמהדורות בלאך, כודפיש תרנ"ה, נשמטה המילה "מאה").

9 שאלות ותשובות מר' יצחק בן משה אור זרוע ומאיר בן ברוך, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תש"ג, עמ' כט, סי' קנו (ובמקבילות: כת"י "סיני", לונדון, בית הדין 14, דף 159ר-160א, סי' תחשב [ושם דילג הסופר מחמת הדומות על חלק ניכר מהשאלה]; פרמה 86, עמ' קמח-קמט, סי' רעז [ושם דילג הסופר על המילים "ובכל ארץ אשכנז לא נהגו כן"]. התשובה מצוטטת גם בשו"ת מהרי"ל החדשות, מהדורת י' סך, ירושלים תשל"ז, סי' רא, עמ' של. וראה עוד להלן, ליד הערה 41). כמאתיים שנה לאחר מכן כתב גם ר' יעקב ווייל שתקנת רבנו תם לא התפשטה באשכנז: "תקנת ר"ת והגאונים שתקנו

במקורות אחרים, רובם קודמים למהר"ם מרוטנבורג, החרם איננו מצטמצם לקנס ממון גרידא, אלא הוא ככל החרמות האחרים שנהגו בימיה הביניים, שהעובר עליו מותרם ומנודה. בכך יצא ביטול השידוכין מההלכות הממוניות שבין אדם לחברו, והפך לעניין שבין אדם למקום. חרם זה עורר שאלות הלכתיות מגוונות, ולא נזכיר אלא אחדות מהן. ר' שמשון משאנץ נשאל בראשית המאה הי"ג – ושאלה זהה נשאל גם ר' פרץ מקורביל, לקראת סוף אותה המאה – האם ביטול השידוכין של אחד הצדדים מתיר לצד השני להינשא לאחר, או שמא הצד השני עדיין זקוק להתרת החרם קודם שיינשא?¹⁰ ר' יחיאל מפאריס נשאל, מה הדין אם שני הצדדים רוצים לבטל את השידוך, האם די בהסכמת שני

שאינן להתיר החרם שמקבלים לאחר תשומת יד אלא במאה אנשים [...] ולא נתפשטה אותה חקנה, דהא תקנו גם כן דאין להתיר תשומת יד בלא קבלת חרם אלא בשלשים אנשים, ואותה תקנה לא נתפשטה, דהא חזינו כמה זימנין דחזורין בו ונותנים הקנס בלא התרה, וליכא מאן דפליג להיות פוצה פה שנוגע הדבר בחרם הקדמונים" (שו"ת רבינו יעקב ווייל, מהדורת י"ש דומב, ירושלים תשס"א, סי' קלו, עמ' קסז-קסט). למקרה הנידון שם השווה גם: שו"ת ר' ישראל מברונא, מהדורת מ' הרשער, ירושלים תש"ך, סי' רסג).

10 "תשובה הרב משאנץ וז"ל אמנם כן היתה קבלה בידי ענין שדוכי אשה ואיש שקבלו עליהם חרם תקנת קהלות לינשא לאחר זמן, דמי שיעכב והעביר המרעז אסור לינשא לאחר, ומי שאין מעכב מותר ואין צריך התרת חכם, וגם המעכב עצמו מותר בלא התרה לאחר שנשא שכנגדו. עד שבא לי זקן אחד ואמר לי כי שניהם אסורים ולא הרויח מי שלא עיכב אלא בתשומת יד. ונמתי לו יכיני דברך כשקבלו עליהם חרם סתם, אבל במפורש שהמעכב יאסר, אין לאחר תנאי כלום. ובין כך ובין כך, כיון שנשא האחד, אפילו נשא באיסור, שכנגדו מותר לאלתר ואין צריך התרה. ושלום שמשון ברבי אברהם" (הגהות מרדכי, שבועות, סי' תשפג [הדברים המובאים שם ב"חלק"] לקוחים מתשובה ר' מאיר פדובה, ראה: שו"ת מהר"י מינץ ומהר"ם פדוואה, קראקא תרמ"ב, סי' סו; בית יוסף, יד"ד, סוף סי' רלו, בשם ר' ירוחם [נראה שם ב"חרושי הגהות", שדברים אלו אינם לפנינו בספר תולדות אדם וחוה, נתיב יד, סוף ח"ו, ונציה ש"ג, דף קיד ע"א]); "נשאל למרפ"א על אודות אשה אחת ששדכה איש אחד וקבלו עליהם חרם קהילות, והלך האיש בגובה אפו ונשא אשה אחרת ועבר על חרם רבי גרשום, ובא אבי האשה ושאל אם בתו מותרת לינשא בלא רשות האיש שיפטרנה. והשיב מרפ"א דכיון רהאיש עבר על דת ונשא אשה אחרת, הרשות ביד האשה לינשא לאחר אף בלא פטור מן האיש אשר הבאיש ריחו, משום דאולינ' בתר אומרי' דעת' דע"מ כן קבלה האשה החרם עליה שישאנה האיש ולא שישא אחרת אם לא יפטרו זה את זה מרצון נפשם. ואע"ג דלא פרשה בשע' קבלת החרם ודבריה שבלב אינם דברים, מ"מ שני הכא דאנן סהדי (שע"מ כן שלא) [שאם לא ע"מ כן לא] קבלה האשה שום החרם כלל. וכן הלכה דאולינ' בתר אומרי' דעת' כדאית' בקידושי [...] ושלו' על ישראל' (כת"י לונדון, מונטיפיורי 123, דף 80 בגיליון, ובמקבילות: ניו יורק, בית המדרש לרבנים 645, Rab. עמ' 39-40; קמברידג', האוניברסיטה 71 Or., דף 111 בגיליון, בקיצור; אוקספורד 672, דף 94 בגיליון, בקיצור; אמסטרדם, עץ חיים 31 A 47, דף 15א, בקיצור). מעניין לעניין באותו עניין, גביא כאן תשובה בנושא דומה שכתב אחד מתלמידיו של ר' פרץ מקורביל: "נשאל לשר מכ"ל על קשר שנקשר ראוב' לשמעו' בשבועות ברבי' וע"ד רבי', וראוב' עבר שבועתו, אם שמעו' פטור. והשיב דשמעו' פטור ומותר, וראייה מפ"ק דטוטה והו' החל להושיע את ישר' הוחלה שבועת אבות, פ"ה שבועת אבימלך בטלה כמו לא יחל דברו לפי שעברו תחילה. וגם ראייה מאיוב בקש לרנם בב"ד איתו פתקאו' אתו קמי דוד אתא דוד לבי מדרש' א"ל לרבו' ולאן הן פרצו גדר תחילה. וכן דנתי בפריש לפני רבי' יצחק ורבי' פרץ נ"ע והם חתמו אחרי. ואפי' לא עבר תחילה אם הוא עבר עכ"ר אי' שבוע' חלה לסייעו ואע"ג דע"ד רבי' אי' לו התר', ה"מ לדבר הרשות אבל לדבר מצוה יש לו התר' כדמשמ' ר"פ השולח, עכ"ל" (כת"י לונדון, מונטיפיורי 108, דף 12א-ב, סי' קיב. המשיב הוא ר' שלמה מכרך לונדון [Chateau Landon] שכפרת, ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם, עמ' 456, הערה 32).

הצדדים לבטלו, או בכל זאת צריך היתר מיוחד?¹¹ כאשר לחתן שהשתמד וחזר בתשובה נשאל מהר"ם מרוטנבורג, האם התרם עדיין בתוקף.¹²

לחרם על ביטול שידוכין היתה השפעה גם בתחומים הלכתיים רחבים יותר, ולמשל, מה הדין במקרה שהאב קיבל קידושין לאחת מבנותיו, ולא הזכיר במפורש בשעת הקידושין, בעבור מי מבנותיו הוא מקבל את הקידושין. רב סעדיה גאון פסק בזמנו שכל הבנות מקודשות מספק, אף אם אחת מהן כבר היתה משודכת לאותו התתן, כי אפשר שהחתן חזר בו, והתכוון עתה לקדש את אחת מאחיותיה של המשודכת. אך בעקבות ההקפדה היתרה של יהודי צרפת על ביטול שידוכין, הקפדה שמנעה כמעט לחלוטין מצב מעין זה שרב סעדיה גאון חשש לו, חידש רבנו תם — להלכה, גם אם לא למעשה:

שאם שידך אחת מבנותיו לאחד ואמר לו בסתם בתך מקודשת לי, מסתמא המשודכת קדש, כיון שיש עליו חרם תקנת קהילות לא שביק לה ומקדש האחרת. ואפילו במקום שאין תקנה, מכל מקום שארית ישראל לא יעשו עולה.¹³

ברכות הימים השתרש האיסור לבטל את השידוך בקרב יהודי צרפת, וכל-כך הם הקפידו בדבר עד שבעלי התוספות היו צריכים לפסוק ברכים, שביטול שידוכין איננו מחייב גט!¹⁴ ר' פרץ מקורבייל כתב בתשובה, שעדיין לא נדפסה, העוסקת בשאלות שונות בהלכות הגט: "וחרם תקנת קהילות בלא קידושין" אין צריך גט, רק שיפטרו זה את זה ברצון נפשם

11 "ואומר רבי יחיאל אם פוטרים זה את זה החרם אינו צריך להחיר, ואם האחד רוצה לקיים והבי פטור חבירו, הרוצה לקיים מותר לינשא ע"י פטור חבירו וחבירו אסור לינשא. וקצת רבני צרפת תולקים בזה. אכן אם נשא האיש, האשה מותרת לדברי הכל" (אנציקלופדיה תלמודית, בעריכת ש"י זיין, יו, ירושלים תשמ"ג, עמ' תשסה, הערה 73; *L. Finkelstein, Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New-York 1924, pp. 193, 207). וראה גם: מ"ל זק"ש, "פסקי הרשב"א מלנדון", סיני, יג (תש"ג-תש"ד), עמ' רלב, אמצע סי' כג). וראה הדין בשאלות-התשובות המיוחדות לריב"ש (נדפסו עם שו"ת הריב"ש [לעיל, הערה 7], חלק ב), סי' לג, עמ' פ (להורות של המשיב ראה להלן, הערה 47).

12 מהר"ם מרוטנבורג — תשובות פסקים ומנהגים, מהדורת י"ז כהנא, ב, ירושלים תש"ך, עמ' קח-קט, סי' קט. ראה גם הדין במקרה של ביטול שידוכין בגלל אחות המשודכת שהשתמדה: שו"ת הרא"ש, מהדורת י"ש יודלוב, ירושלים תשנ"ד, כלל לד, סי' א. היתרו של הרא"ש שימש את ר' יוסף קולון, כשנשאל על ביטול שידוכין במקרה שהמשודכת יצאה מרעתה; ראה: שאלות ותשובות מהרי"ק, מהדורת ש"ב דייטש וא' שלוינגר, ירושלים תשמ"ח, שורש קא, עמ' דה-דו.

13 סמ"ג, עשין מה, דף קכה ע"ד; תוס' קידושין נב ע"א, ד"ה והילכתא (ושם חסר משפט מחמת הדומות [כך כבר בדפוס ונציה]; הנוסח המלא מצוי בסמ"ק מצורין, מהדורת י"י הר"ש-שושנים — רוננברג, ירושלים תשל"ג-תשמ"ח, ב, עמ' צא: "ואמר ר"ח דמקודשת, ולא מיבעיא אם קבל האב חרם תקנת הקהילות שהמשודכת מקודשת אלא אפילו לא קבל עליו חרם אמרין הכי, ולא מיבעיא אם שידך [...]"). השווה גם: תוספות טו"ך קידושין, מהדורת א"צ שינפער, ירושלים תשמ"ב, דף נא ע"ב, ד"ה אפ"ה; תוספות חכמי אנגליה על מסכתות ביצה, מגילה, קידושין, מהדורת א' סופר, ירושלים תשל"א, עמ' 137-138). וראה עוד: יראים, מהדורת א"א שיף, וילנה תרנ"ב-תרס"ב, א, סי' ז, דף יא ע"ב-יב ע"א: "הגהות מיימוניות, הלכות אישות, פ"ט ס"ק א. לפסיקתו של רב סעדיה גאון ראה: אוצר הגאונים, קידושין, סי' כז, שד-שה.

14 בספר מוצגת מחשבה שכזו, כאילו ראי' לחת גט בשעת ביטול השידוכין, כדעתם של עמי ארצות: ראה שו"ת הרשב"א, ח"א, סי' תקנ: "ראובן שדך בתו עם שמעון ואחר כך נתבטלו (הקדושין) [השדוכין], וכשנתבטלו לחשו את ראובן שיתן שמעון גט כדי שלא יוציא קול עליה שהיא מקודשת.

בעדי' כשרי'. ושלוי', כחפץ פרץ".¹⁵ באותן שנים לערך כתב חכם צרפתי אחר, חתנו של ר' יחיאל מפאריס, דברים מפורטים יותר בעניין זה, והוא מעיד שחתנו ר' יחיאל מפאריס וגיסו ר' יצחק מקורבייל כינסו דיון מיוחד של כל הרבנים ששהו באותה העת בפאריס כדי לדון בשאלה זו:

את כל ונוכחת, הלכה רווחת, כי בחרם תקנת קהלות אין צרי' [רק] שיפטרו זה את זה בעדי' כשרים מרצון נפש'.¹⁶ ומעשה ראיתי בפאריש וגם הייתי במעמד אשר איסף מו' חמי רבי' יחיאל וגיסו הר"ר יצחק מקורבייל כל החכמי' אשר היו בעיר, והושוו בזה כי אין צריך גט אפי' כשהמשדך הרחיק, אמרו כי בתקנ' קהל' א"צ רק שלשים אנשי' מג' ארצות להתיר החרם שלא מדעתו. ואשר הצריך רבי' גרש' מאה אנשי' אינו רק להוציא בעל כרח' בלא גט'¹⁷ ע"י הוראת שעה ע"פ גדולי', ובזה ראיתי גדולים חולקי', אומרי' כי בכל תקנות ר"ג צרי' ק' להתיר, אכן בזה הנדון כשפוטרי' זה את זה מרצונם לא ראיתי חולק, וטעם נכון יש בדבר כי לא מצינו גט רק בכי יקת,¹⁸ ואף בארוסה צריך רצוי,¹⁹ והטעם דהבא עליהם דענש הכתוב האי כדיניה והאי כדיניה, והגט מתיר' לעלמא, אכן במשודכת לבד בלא אירוסין היכן מצינו שענש הכתו' במית', ואם ע"י חרם נאסרו, הלא אין זה כ"א תקנה, ואם יעבור נכופהו כמו עבריינא עד שיפטרו'. ואם שגה שום חכם בזה ישיגח וידקדק ויבין לאשורו. ולתקנת העגונות כתבתי ע"פ הקבלה והראיה. ומה ששגייתי יבינו לי אנשי הבין והשכל יודעי דת ודין. והיה זה שלוי' על המורים ותורתם, כאותי הצעיר יוסף בהנ"ר אברהם זלה"ה.²⁰

- וראוהו הנזכר היה עם הארץ ושמע לקול המלחשים ההם, ונתן שמעון גט לבתו' (התיקון על-פי הציטוט שבשרש"ת מהרי"ק, שורש פד, עמ' קסא).
- 15 כת"י קמברידג', האוניברסיטה Or. 71, דף 111א בגיליון: אוקספורד 672, דף 94ב בגיליון, בקיצור: ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 645, עמ' 40; לונדון, מונטיפיורי 123, דף 81ב בגיליון; אמסטרדם, עץ חיים 31 A 47, דף 15א.
- 16 "הלכה רווחת" זו היא לשונו ממש של ר' פרץ, ראה לעיל (ושם): "אין צריך גט רק שיפטרו". השלמנו "רק" ותו לא, על-פי המרדכי הנדפס.
- 17 בהגהות המיוחסות לרמ"א הגיה כאן: "בעל כרחא בגט". והשווה מה שכתב ר' אברהם הכהן, מחכמי איטליה במאה ה"ז: "ואם יקשה המקשה ממה שנמצא כתוב בהגהת המ"ג ד"ל את כל ונוכחת [...] באמת קשה הדבר מאד לדבר על ההגהות כאלה שהדברים סתומים וחתומים ואין מביאים ראיה לדבריהם מן התלמוד והוה ליה כהלכתא בלי טעמא [...] שקשה מאד מה שכתוב בה ד"ל אשר הצריך ר"ג ק' אנשים אינו רק להוציא בעל כרחא בלא גט, כי אין יעלה על הדעת להוציא בלא גט בשום אופן. ומי יודע מבטן מי יצאו אלה דברי כבושין, ועל כזה טוב לומר אין למדן מהלכה" (י' זנה, "לתולדות קהילת בולוניה בתחילת המאה ה"ז", *HUCA*, 16 [1941], חלק עבר, עמ' 10-10. על ר' אברהם הכהן ראה: שם, עמ' מח-נ).
- 18 דברים כד, א: "כי יקח איש אשה [...] וכתב לה ספר כריתות".
- 19 כלומר פיוס והסכמה של הארוסה. הקשרו של משפט זה צריך עיון.
- 20 מרדכי, כת"י ורצ'ילי, דף 290ג בגיליון. נוסח מקוצר של התשובה מצוי במרדכי הנדפס, יבמות, סי' קח. לזהותו של הכותב ראה: ש' עמנואל, שבתי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 215-218.

אם לא די בתסבוכת ההלכתית שנוצרה בעקבות החרם על מי שמבטל שידוך, נצטרפה לה בעיה נוספת, כנראה משום שהחרם לבדו לא הספיק ולא היה בו למנוע לחלוטין את ביטול השידוכין. לימים החלו להוסיף בשטר השידוכין לשון שבועה, ולפי עדותו של אחד החכמים בצרפת במאה הי"ד: "מעשים בכל יום במקומותנו עושים תנאי שדוכים ונשבעין זה לזה ע"ד רבים ובפני רבים לקיים כל הדברים הכתובים בתנאי השדוכין".²¹ מנהג זה התחל לפחות בשליש האחרון של המאה הי"ג, ובשטר שידוכין שנכתב באנגליה בשנת 1271 כבר נמצא הניסוח: "ולקיים כל התנאים המבוארים למעלה נכנס ר' בנימן הנ' [זכר] בחומר חרם, וגם נשבע בנטילת חפץ שבועה דאורייתא לקיימם". בשטר שידוכין אחר, שנכתב בצרפת בשנת 1347, נכתבו הדברים האלה: "עשינו שדוכין כינינו [...] ולחזק ולפרסם הדבר עשינו קניין זה לזה, ונשבענו בתורה ובמה שכתוב בה זה אל זה לקיים את כל התנאים". מאתיים שנה אחר-כך, בשטר שידוכין שנכתב במרכז איטליה בשנת 1534, הוסיפו עוד חומרה יתרה בלשון השבועה, ושני הצדדים קיבלו עליהם את השידוכין בשבועה חמורה דאורייתא על דעת הרבים ועל דעת המקום.²² ברבות הימים נסתפקו חכמים בשאלה, מהי משמעות לשון השבועה שבשטר; האם יש כאן שבועה לשלם את הקנס או שמא השבועה היא לקיים את השידוכין? אם השבועה היא רק לשלם את הקנס, די לו למבטל השידוכין שישלם את הקנס ובוה יצא ידי חובתו, אך אם השבועה היא לקיים את השידוך, כמעט אין היתר הלכתי לבטל את השידוכין.²³

ב

גאוני בכל וחכמי ספרד הראשונים לא ראו את ביטול השידוכין בחומרה מיוחדת. רב האי גאון כלל בספר השטרות שלו שטר מיוחד למקרה של ביטול שידוכין, שמטרתו למנוע לזות שפתיים ולהעיד שקשר השידוכין בוטל ולא הגיע לכלל קידושין. אך רב האי גאון איננו מתייחס לביטול השידוכין כאל מאורע בעל חשיבות.²⁴ אחד מחכמי ספרד הראשונים אף התייחס לביטול שידוכין כאל מעשה שגרתי:

21 יאפ"ז, "שורת מהרב ר' מתתיה מטרוויש", בית ועד לחכמים (לידס), ז (תרס"ג), עמ' 44.
22 M.D. Davis, *Hebrew Deeds of English Jews before 1290*, London 1888, p. 301 (=א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, עמ' 7); ק' סיראט, "שטר-שידוכין בצרפת מן המאה הי"ד", תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 202; פרשיות מהווי יהודי איטליה במאה הט"ז, מהדורת י' בוקסנברג, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 238. ניסוחים דומים מוצאים אנו גם בספרד, כגון: "ראובן שדך בת כהן לכן שמעון [...] נשבעו שניהם זה לזה להשלים התנאין" (שורת הרשב"א, חלק ג, סי' ריא; ראה להלן, ליד הערות 43, 189); "ראובן שדך עצמו בכת שמעון וקבעו זמן לנשואין ונשבע ראובן לקיים את זה, וזה נוסח השטר השבועה, בפנינו עדים הנוכחים למטה נשבע ראובן על דעת המקום כרוך הוא ועל דעת המשביעין אותו בלא עלילה ובלא ערמה שינשא עם פלונית בת שמעון לראש חדש תמוז הבא לקראתנו" (שורת הרשב"א, חלק ד, סי' רצד); "ראובן שדך יחומה כבת תשע שנים ונשבע שבועת התורה שישאנה לזמן ידוע כדת משה וישראל" (שורת הרשב"א, חלק ה, סי' רמו); "ראובן שדך אשה [...] ונשבע בנקיטת חפץ לישא אותה" (תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' רעג).

23 שורת מהר"ם מינץ, סי' טז.

24 ראה: צ' גרונר, "מספרי הלכה שלגאוני", עלי ספר, טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 31-32; הנ"ל, "תיקונים", שם, טז (תש"ן), עמ' 188 (תודתי לפרופ' מ"ע פרידמן שהפנה אותי לכך). לקריאה

שאינן בדור הזה לא ברשת ולא פגם, שנהוג העולם כמה אנשים מרברים בבנות ישראל לקחתן, ואינן נשאות אלא למי שעולות בגורלן, לפי שזיוג אשה לאיש אינו אלא מעשה שמים. וראובן זה שחוזר אחריה לקחתה, מה לעשות, לא היתה בגורל, כבר אמרו חכמים אין אדם נוגע במה שמוכן לחברו.²⁵

חכמי גרמניה וצרפת נחשבים פעמים רבות (ואולי פעמים רבות מדי) לאחים תאומים לכל דבר.²⁶ דומה שגישה זו השפיעה על החוקרים שעסקו בסוגיית ביטול השידוכין, והם ייחסו את הרגישות היתרה לביטול שידוכין לחכמי גרמניה וצרפת כאחד. לדבריהם, הן חכמי גרמניה והן חכמי צרפת הקפידו מאוד עם מבטלי שידוכין, והחרם עליהם נהג הן בגרמניה והן בצרפת. אך בחינה זהירה מלמדת שיש הברל של ממש בנושא זה בין החכמים שבשני המרכזים. הגישה המיוחדת והיצאת-דופן לביטול שידוכין שהוצגה בדברינו לעיל, מקורה בצרפת כלכד, וכמעט כל החכמים שהזכרנו בדברינו לעיל הם חכמי צרפת; החל ברש"י במאה ה"א, עבור לרבנו תם במאה ה"ב, וכלה בשורה ארוכה של חכמי צרפת מן המאה ה"ג: ר' שמשון משאנץ, ר' יחיאל מפאריס, ר' פרץ מקורבייל ואחרים.

חכמי גרמניה לא עסקו בביטול שידוכין, ונושא זה נזכר בכתביהם (אם נזכר), רק אגב דיוניהם בשאלות הלכתיות אחרות.²⁷ יהודי גרמניה נהגו להפקיד ערבונו בשעת השידוכין כדי לקנוס את מי שיבטל את השידוך, אך דומני שעד למחצית השנייה של המאה ה"ג אין בידינו עדויות על חרם או על תקנת הקהילות על ביטול שידוכין שנהג בגרמניה.²⁸ באחת

מחודשת של השטר ולתיקוני נוסח על-פי קטע גניזה נוסף ראה: אשור (לעיל, הערה 1), עמ' 16–18. 25 תשובות גאוני מזרח ומערב, מהדורת י' מילר, בולין תרמ"ח, סוף סי' קצה. על זהותו של המשיב ראה: א' גרוסמן, "תשובות חכמי ספרד הראשונים שנשמרו בכ"י מנטיפורי 98", בתוך: ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים – מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 279–280. על יחסם של גאוני בבל וחכמי ספרד לביטול שידוכין ראה עוד: גרוסמן, חסידות ומורדות (לעיל, הערה 1), עמ' 96. 26 הזהות והשוני בין חכמי גרמניה לחכמי צרפת נידונו לאחרונה בכמה מחקרים, ראה: ח' סולוביצקי, הלכה כלכלה ודימוי-עצמי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 97–98, וכמאמריו הרשומים שם בהערה 53; י' זוסמן, "מפעל המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך", מוסף מדעי היהדות, 1 (תשנ"ג), עמ' 39, הערה 63 ועמ' 48–54; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 539 ואילך; ש' עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמר" – לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק", תרביץ, סט (תשס"ט), עמ' 437–440.

27 כגון: ראב"ן, להלן, הערה 94; ראב"ה (לעיל, הערה 7), א, סי' תתקל, עמ' עב; שם, סי' תתקנ"ג, עמ' קלו. דיונו של ר' יצחק בר יהודה במאה ה"א, "באתר באבולן שקרש ריבה אחת ורצה לחזור" עוסק בקידושין של ממש, ואיננו קשור לנושא דיונו (א' גרוסמן, שפרסם לראשונה את הטקסט, סבר תחילה שהוא עוסק בביטול שידוכין, אך לאחר מכן הסתפק בדבר; ראה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 312–313, 406–407 [וראה גם: שם, עמ' 137, הערה 116]; הנ"ל, חסידות ומורדות (לעיל, הערה 1), עמ' 94. וראה עוד התשובה שבמעשה הגאונים (לעיל, הערה 2), וצריך עיון.

28 הקנט שנהגו יהודי גרמניה נזכר אצל השואלים ממהר"ם מרוטנבורג, ראה לעיל, ליד הערה 9. לאזכורים של החרם בכתביהם של חכמי אשכנז במאות ה"ד והט"ו ראה למשל: שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' קצ, עמ' שא; ר' יעקב ווייל (לעיל, הערה 9); שו"ת מהר"ם מינץ, סוף סי' טז וסי' לא; ר' זליגמן בינג, מובא אצל י"י יובל, "חקנות נגד ריבוי גירושין בגרמניה במאה ה"ט", ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 189.

מתשובתו של ר' פרץ מקורביל הוא זן בבני-זוג ש"קבלו עליהם חרם קהילות, והלך האיש בגובה אפו ונשא אשה אחרת ועבר על חרם רבי' גרשום", ועולה מכאן שר' פרץ – הצרפתי! – סבר אולי שהחרם על ביטול השידוכין יצא מתחת ידו של רבנו גרשום, ראש וראשון לחכמי גרמניה בתחילת המאה הי"א. דברים דומים מוצאים אצל ר' יוסף בר אברהם, אף הוא חכם צרפתי בסוף המאה הי"ג, שפתח את דבריו על ביטול שידוכין ב"חרם תקנת קהילות" וסיים ב"תקנות רבנו גרשום". אך כתשובות אחרות כתב ר' פרץ על "חרם ותקנת קהילות" בלבד, ולא ייחס את החרם לרבנו גרשום, וגם רבנו תם ור' שמשון משאנץ – חכמי צרפת שקדמו לר' פרץ – כתבו על "חרם תקנת קהילות" בלבד, ולא הזכירו חרם של רבנו גרשום על ביטול השידוכין.²⁹ גם בתקנות המיוחסות לרבנו תם יש הקפדה בניסוח; החרם שלא לשאת שתי נשים מיוחס שם לרבנו גרשום, ואילו החרם על ביטול השידוכין מוזכר שם כחרם סתם או כ"חרם קדמונים".³⁰ ובמילים אחרות, במשך מאה שנים ויותר נזכר החרם אצל חכמי צרפת בלבד, והם הזכירוהו כ"חרם תקנת קהילות", ורק בסוף המאה הי"ג החלו מקצת חכמי צרפת לדבר על חרם רבנו גרשום. באותו זמן לערך, במחצית השנייה של המאה הי"ג, החל החרם לחזור גם לקהילות גרמניה, אך הוא לא נהג שם באופן קבוע. החכם האשכנזי הראשון שהזכיר את החרם הוא כנראה ר' חזקיה ממגדבורג,³¹ ומיד אחריו הזכיר את החרם גם בן דורו הצעיר, מהר"ם מרוטנבורג. מהר"ם מרוטנבורג הזכיר את החרם אך ורק במקרים שבהם השואלים העלו בפניו את הנושא, והוא כתב במפורש שמקורו של החרם הוא בצרפת.³² עולה אפוא

29 ראה במקורות המובאים לעיל, בגוף המאמר ליד הערות 13, 15, 20, ובהערה 10, וכן בתשובה נוספת של ר' פרץ מקורביל: "ומורי רבי יחיאל ב"ר יוסף מפרי"ש היה מנהיג שלא להתנות שום תנאי בגט של שכיב מרע [...] אבל היה מזיקם לקבל עליהם חרם של תקנת קהילות שאם יכריא שישאו זה את זה" (כלבו, למברג תר"ך, סי' קמב, ובמקבילות: ארחות חיים, כת"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 107, דף 1191, סי' קמא; שו"ת הרשב"א, חלק ז, סי' תלח [על היחס בין שלוש המקבילות ראה: ש' עמנואל, "ספר שו"ת הרשב"א דפוס קושטא, מקורותיו ועריכתו", המעין, כא (תשמ"א), חוברת ג, עמ' 46–58]; מרדכי, גיטין, סי' תכג [מ"א רכינוכין, "ספר המרדכי לרבינו מרדכי בן הלל האשכנזי למסכת גיטין והילכות הגט", מחקרים ומקורות, ב (תש"ן), עמ' 697; סמ"ק, מצוה קפד, מהדורת ד' הארפעניס, סאטמאר תרצ"ה, עמ' קמו, הגוהה ט). על שאלת מקורותיו של התקנת המיוחסות לרבנו גרשום ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 27), עמ' 132–149, ושם הפניות למחקרים נוספים.

30 ראה לעיל, ליד הערה 8. פריימן ניסה לתארך את החרם, והוא ניסח את דבריו בזהירות רבה: "חרם זה הוא קדום, כי בתקנות על התרת חרם זה, שהונהגו יחד עם התקנות על התרת חרם רבי' גרשם מאור הגולה, כבר נקרא התיקון 'חרם קדמוניות'". אך דבריו של פריימן הובנו שלא כהוגן על-ידי פלק, וזה סבר כי כוונתו לומר שהחרם הונהג עם חרם רבנו גרשם (פריימן [לעיל, הערה 1], עמ' לב [ההדגשה שלי, ש"ע]; פלק [לעיל, שם], עמ' 84–85; וראה גם גרוסמן [לעיל, שם], עמ' 93).

31 מרדכי, כתובות, סי' רצא (התשובה איננה תחומה, אך זהותו של הכותב עולה הן מתשובתו של ר' אביגדור אליו, שם בחמשן הסימן, הן מהמקבילה שבמרדכי ליבמות, כת"י בודפשט, הספרייה הלאומית 2¹, דף 265, שם נכתב בסוף התשובה "ע"כ שאלית הרי' חזקיהו בהת"ר יעקב", והן מתמצית התשובה שהביא בשמו ר' מנחם מעיל צדק ממרבורג (מובא בחידושי וכיאורי מהרש"ל על הטור, מהדורת ש"ב ורנר [נספח לספר הטורים, ירושלים, הוצאת אל המקורות, תשי"ז–תש"ן], אכן העזר, סי' קסה = ים של שלמה, יבמות, פ"ב, סי' ב). על ר' חזקיהו ראה: אורבך (לעיל, הערה 10), עמ' 564–566; עמנואל (לעיל, הערה 20), עמ' 219–228.

32 ראה לעיל, ליד הערה 9. מהר"ם זן בחרם על ביטול השידוכין גם בתשובה אחרת (ראה לעיל, הערה

שחכמי צרפת לכדם ראו את ביטול השידוכין כמעשה שבין אדם למקום ובין אדם לקהילתו, ואילו גישתם של חכמי גרמניה קרובה היתה יותר לזו של חכמים במרכזים אחרים, אלה ראו בביטול השידוכין נושא להתדיינות ממונית שבין שתי המשפחות, ותו לא.

החוקרים שקדמונו העלו את השאלה, מדוע היו חכמי אשכנז וצרפת רגישים כל-כך לביטול שידוכין, ומדוע דווקא הם קבעו תקנות וחרמות נגד הביטול. לאור דברינו האחרונים, שקיים היה הבדל של ממש בנושא זה בין חכמי אשכנז לחכמי צרפת, עלינו לתקן את השאלה ואף לחדדה: מדוע יצאו חכמי צרפת דווקא למלחמת-חורמה נגד ביטול השידוכין וקבעו תקנות וחרמות כדי למנוע את התופעה, שלא לפי הנורמה שהיתה מקובלת כנראה בכל שאר העולם היהודי, ואפילו אצל שכניהם הקרובים, חכמי אשכנז? ד' פלך טען בזמנו כי הסביבה הנוצרית היא שהשפיעה על חכמי אשכנז וצרפת. הוא הביא מקורות רבים ומגוונים מכל רחבי אירופה (גרמניה, ספרד, אנגליה, שוודיה ועוד) המלמדים על גישה דומה מאוד של הנצרות כלפי השידוכין. הדמיון ניכר הן בצדדים הפרוצדורליים של מעשה השידוכין הנוצרי, שנעשה במעמד הכומר ובטקס פומבי, והן בחומרה היתרה ובסנקציות שננקטו כלפי מי שמבטל את השידוך. במבט כולל ניתן לומר, שאנשי אירופה ראו בשידוכין שלב ראשון ביצירת יחסי אישות בין שני בני הזוג. כך, למשל, קבע החוק הבורגנדי (ליין שבצרפת, 517 לסה"נ) ביטול שידוכין מחייב קנס גבוה, ושנישואין של אשה משודכת עם אדם זר מחייבים מיתה.³³ א' גרוסמן הסכים בעת האחרונה, שייתכן מאוד שיש קשר כלשהו בין הנהוג בחברה היהודית ובחברה הנוצרית, אך הוא תמה מדוע מכל ארצות אירופה הנוצרית, דווקא באשכנז הקפידו כל כך על ביטול שידוכין. לדבריו של גרוסמן, מסתבר שהסיבה העיקרית להקפדה על ביטול שידוכין — בצד ההשפעה הנוצרית — היא כדאגתם היתרה של חכמי אשכנז — שאפיינה אותם דווקא — למעמד האשה ולייחוס משפחה.³⁴

דומני שהנתונים החדשים שהוצגו בדברינו מחלישים את הסברו של גרוסמן, ומשני היבטים: (א) מן ההיבט הטריטוריאלי: גרוסמן הוכיח במחקרו כי המרכז האשכנזי על שתי שלוחותיו — גרמניה וצרפת — הקפיד על ייחוס המשפחה ועל מעמד האשה,

12), ואילו בתשובות אחרות העוסקות בביטול שידוכין הוא לא הזכיר כלל את החרם, ראה: תשובות מה"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' נ; דפוס קרימונה, סי' רל; תשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד, סי' נה (להלן, ליד הערה 42) וסי' ס; שאלות ותשובות מר' יצחק בן משה אור זרוע ומאיר בן ברוך (לעיל, הערה 9), סי' רפט, עמ' מב.

33 פלך (לעיל, הערה 1), עמ' 74–75, 89–95. לדיון מקיף על גישתה של הנצרות כלפי שידוכין ראה: G.H. Joyce, *Christian Marriage*², London 1948, pp. 84–102 (תורתי לגבי שלומית טלן מטורונטו שטרכה וצילמה בעבורי את הספר). ראה גם: J.A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society* in Medieval Europe, Chicago and London 1987, pp. 190, 275, 435–437, 497–498. פסק-הדין שניתן בליין: *Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio, I, 2/I*, Hannover 1892, pp. 85–87, # LII (תרגום לאנגלית: *The Burgundian Code*, tr. K. Fischer Drew, Philadelphia 1972, pp. 59–60).

34 גרוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 96–98.

אך אין במחקריו הוכחה לכך שחכמי צרפת היו רגישים לנושאים אלו יותר מחבריהם שבגרמניה. אם נכונים דברינו שחכמי צרפת לבדם הם שהקפידו על ביטול שידוכין, תמיהתו של גרוסמן חוזרת למקומה: מדוע הקפידו חכמי צרפת על מעמד האשה ועל ייחוס המשפחה יותר מחבריהם שבגרמניה? (ב) עצמת ההתנגדות לביטול שידוכין: דאגתם של חכמים למעמד האשה יכולה היתה להביאם להקפיד מאוד עם מבטלי שידוכין ולהטיל עליהם קנסות ואפילו תרם. ברוחק רב אפשר להבין גם את הספק שנסתפקו בעלי התוספות: האם התרם חל גם במקרה ששני הצדדים רוצים לבטל את השידוך, מקרה שבו אין מקום לדאגה למעמד האשה ולייחוס המשפחה. אך המקורות החדשים שהבאנו לעיל מכתבי־יד מעידים על שאלה שנשאלו בעלי התוספות, ויותר מפעם אחת: האם ביטול שידוכין מחייב גט — שאלה שאין בה שום היגיון הלכתי. דומה בעיניי, שהדאגה למעמד האשה ולייחוס המשפחה גרידא אין בה לפרנס שאלה שכזו, וגם אם בסופו של דיון התשובה תמיד שלילית, מכל מקום, בעטיה נתכנס כינוס מיוחד של כל רבני פאריס. לצערנו, אין בידינו לפי שעה הסבר מניח את הדעת לגישתם הייחודית של חכמי צרפת כלפי ביטול שידוכין.

ג

הדברים שהצגנו עד כה מלמדים, עד כמה מסובך היה מוסד השידוכין בקהילות צרפת של ימי־הביניים, ועד כמה ראו חכמי צרפת בעין רעה את מי שבא לבטל את השידוך. ביטול שידוכין פוגע כמובן קשות בצד השני, הן מן הבחינה הנפשית והן מן הבחינה הממונית, ולפעמים יש בביטול השידוכין אף הוצאת לעז על המשפחה כולה. בשל כך הקשו חכמי צרפת מאוד על המשודכים את האפשרות לבטל את השידוך. אך למעשה, כל מה שהזכרנו עד עתה אינו אלא קצה הקרחון של הבעיה. הקשיים הגדולים שהציבו חכמי צרפת בפני מי שחפץ לבטל את השידוכין נוגעים לכאורה בשני בני זוג כוגרים שהשתדכו זה לזה מרצונם החופשי; ברבות הימים חפץ אחד מהם לחזור בו ולבטל את השידוך, ובאו חכמי צרפת והקשו עליו לעשות כן. אלא שכידוע, לא כך היו פני הדברים בימי־הביניים. במציאות החברתית של ימי־הביניים, מובן מאליו הוא שהשידוכין נעשו על־ידי ההורים של שני הצדדים, ואילו לבני הזוג הצעירים כמעט לא היה מה לומר על השידוך.³⁵ גם ההתחייבויות החמורות שקיבלו עליהם שני הצדדים שלא לבטל את השידוכין — התחייבויות שכללו כאמור קנס, תרם ואפילו שבועה דאורייתא על דעת הרכים ועל דעת המקום שלא לבטל את השידוך — התחייבויות אלו נעשו על־ידי ההורים, ולא על־ידי בני הזוג הצעירים.³⁶ את אשר התרחש בתוך הבית פנימה יכולים אנו רק לנחש;

35 שם, עמ' 98–111.

36 ראה, למשל, שטר שידוכין שנעשה באנגליה לקראת אמצע המאה הי"ג בין ר' יום טוב ותתנו המיועד שלמה בן אליאב, "ועל פי התנאים האלה נכנס ר' יום טוב האמור בחרם וצוי בית דין ותקנת הקהלות להכריח ציונה בתו להכנס לשלמה האמור לזמן האמור ולקיים לו כל התנאים האמורים" (ידוויס [לעיל, הערה 22], עמ' 33–35; גולאק [לעיל, שם], עמ' 5–6).

האם הבת הצעירה הסכימה בנקל לבוא בברית הנישואין עם בחיר ליבו של אביה? האם היה לבת הצעירה די כוח ותבונה לשכנע את אביה ואמה לבטל את השידוכין הלא רצויים? ואולי השתמשה הבת בבניה היתרה שניתנה לה כדי לעצור את התהליך עוד בטרם גובשו השידוכין לכלל הסכם משפטי מחייב?

אך גם אם היתה לבת בינה יתרה, זו לא תמיד עמדה לה. על-פי ההלכה הידועה במסכת קידושין, "אסור לאדם שיקדש את בתו כשהיא קטנה עד שתגדל ותאמר בפלוני אני רוצה".³⁷ אלא שהלכה זו לא נתקיימה כפשוטה בימי הביניים, ורבו עד מאוד הנישואין בגיל הילדות.³⁸ ואפילו לא קידש האב את בתו בעודה קטנה, את חובתו לשדכה בעודה קטנה לא זנת, מתוך כוונה להשיאה מיד לכשתגדל.³⁹ עדות נאה לכך מצויה בוויכוח הסוער שהתרחש במרסיי בשנת 1255 בין שמואל, בנו של המתרגם הידוע משה אבן תיבון, לבין בת דודתו על אודות שידוכיהם. בשעת הוויכוח כבר היו שני בני הדודים נשואים לאחרים, זה לאשתו וזו לבעלה, ובכל זאת טען שמואל כי השידוכים שנעשו בשעתו (והסבלונות שלטענתו באו בעקבות השידוכין) הם בני תוקף! שני הצדדים חלוקים היו, בין השאר, גם כשאלה באיזה גיל נעשו השידוכין; לדברי שמואל אבן תיבון, נעשו השידוכין כשהיתה בת דודתו בת שש, ואילו לדברי בת דודתו, הם נעשו בהיותה בת שלוש:

טען ר' שמואל ב"ר משה, כשהיתה [ביוגורא] בת ר' יעקב הכהן כבת שש שנים או יותר מבת שש, שדכתה לה' שמואל ב"ר משה אמה ואפטורפוסיה עמה זה קרוב לעשר שנים, בשטר ועדים וקנין ובקנס ובשבועה חמורה ממני ומן האפטורפוסין בכל מיני חזוק, ואביו החכם ר' משה היה שם וקבל כל התנאי והשבועות במקום בנו ר' שמואל הנז' [...] עוד טען ר' שמואל בריא, שביוגורא זאת ארוסתי ידעה בשדוכיה ששדכה אמה ואפטורפוסיה עמה בשבועה ובקנס ובקנין [...] עוד טען ר' שמואל, שלפי שלא באה הנה ביוגורא ארוסתי ודודתי אמה בתוך הזמן אשר הסכימו עם אדני אבי, הכריחני אדני אבי הנוכר לישא אשה אחרת חוץ מדעתי, אך לא היתי יכול לעבור על גזרתו ההכרחית [...].

על טענות אלו השיבה בת הדודה, שכבר נשואה לאיש אחר:

הייתי באותה הזמן קטנה פחותה מבת ג' שנים והייתי יונקת משדי מניקת ששכרה לי אמי, וכן אמרה אלי אמי, ולא ידעתי ששדכתיני אמי לבנו ר' שמואל, ואם ימצא ששדכתיני, לא רציתי בשדוכיו. אבל אמת היא ששמעתי מאמי [...] שהיתה אומרת לי, בתי, אם נבא למרשיליא בתוך הזמן שקבעתי לאחי ר' משה כשבא הנה — שאת הינ'ית קטנה באותו הזמן פחותה מבת ג' שנים והיית יונקת — אולי הייתי משדכת אותך לבנו, אבל עבר אותו הזמן שקבעתי לאחי, וכבר השיא אחי אשה

37 קידושין מא ע"א.

38 ראה: גרוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 63–87.

39 ראה, למשל: "יששאלתם ששידך ראובן על בת אחיו את בנו וקיימו דבריהם והניחו תשומת יד ביד קבלנים על מנת שהחזור בו יפסיד ערבונו, דרך שהורגלו ברוכ מקומות, ועברו כמה שנים וחזרו בו ראובן" (תשובת רש"י, לעיל, הערה 3).

לבנו ר' שמואל, ואין שום דין ודברים ותנאים ביני לבינו [...] גם כי דודי ובנו ר' שמואל הנזכר שדכו אותי לר' יצחק אישי, ודודי ר' משה כתב ועשה כל התנאים שהיו בין אמי ובין ר' יצחק ב"ר שמעון חמי. אבל אחרי מות אחי שהיה לי, בא ר' שמואל זה הנזכר ובעתתו רוח רעה ועשה זאת הקטטה והמריבה אשר שמעתם בשביל שיירש כל נכסי ונכסי אמי [...] ⁴⁰.

מציאות זו של הורים ואפוטרופוסים המשדכים את הבנות עוד בילדותן, לא הקלה כמובן על מצבן של הבנות. רבות מהן מצאו את עצמן כבולות בקשר מחייב של שידוכין כבר מילדותן, עוד בטרם עמדו על דעתן. כשבגרו הבנות נודע להן שמוטל עליהן בחרם ובשבועה חמורה להינשא לפלוני. אם לא רצו בו, לא נותרו בידן אלא שתי אפשרויות, ושתייהן קשות: האחת, להמרות את פי אביהן, לעבור על החרם ולבטל את השידוכין בקול רעש גדול; והשנייה, לקיים את מצוות אביהן ולהינשא למיועד להן. מעטים עד מאוד הם הדיונים בשאלה, האם סירוב תקיף ונחרץ של הבת להינשא למיועד לה — בין שהשתדכה לו בקטנותה ובין שהשתדכה לו בבגרותה — מהווה עילה סבירה לביטול השידוכין ולמתן פטור לאביה מכל הקנסות והחרמות הכרוכים בכך. מהר"ם מרוטנבורג נשאל פעמיים בעניין זה: פעם אחת על אודות שידוך שבו שני הצדדים כלל לא קיבלו עליהם מראש תשלום של קנס, ופעם שנייה על מקרה שבו שני הצדדים הסכימו מראש, שביטול השידוכין מחמת אונס לא יחייב תשלום של הקנס. ואלו דבריו של מהר"ם:

אשר שאלת על ראובן ששידך בתו לבן שמעון ופסקו מה שפסקו ולא היה קנס ביניהם אך דברים בעלמ', ואחר זמן יצא על המשוך קול של סימפון [...] ונשמע הדבר למשודכת ומיאנה בו, ועתה תבע המשוך מאביה ואמה קנס חרם תקנת הקהילות זקוק זהב [...] סתמ' דמילת' לא מקבל איניש עליה מצוה דלא רמיא אחרי שבת ראובן היא בוגר', ואי אמר' לא בעינ', מאי איפשר לאבוה למעבד [...] דאיכא למימ' דבסתמ' לא קיבל אביה בחרם שתינשא לו. ⁴¹

על אודות ראובן ששידך בתו לשמעון [...] ונתן ערבון כ"ה זקוקים שאם תמאן בתו מלקבל הקידושין שיפסיד ערבונו, ובלבד שלא יעכבנו אונס. ושוב נודע לו שהיה שמעון חולה בחולי נכפה, ועתה בתו ממאנת מלהתקדש לו כי אינה יכולה לקבלו [...] פשיטא דלא הפסיד ערבונותיו [...] ועוד הרי אמר ובלבד שלא יעכבנו

⁴⁰ תשובות חכמי פרוכניציא (לעיל, הערה 7), אבן העזר, סי' יא, עמ' 54–85 (הקטעים המצוטטים: עמ' 65, סעיף א; עמ' 66, סעיף ג; עמ' 67, סעיף ט; עמ' 76, סעיף כא). על פרשה זו ראה: A. Neubauer, "Documents inédits: XVIII", *REJ*, 12 (1886), pp. 82–86; I. Loeb, "Un proces dans la famille des Ibn Tibbon (Marseille, 1255–1256)", *Annuaire des Archives israelites*, 5647, pp. 28–41; idem, "Le proces de Samuel Ibn Tibbon: Marseille, 1255", *REJ*, 15 (1887), pp. 70–98; (1886) פריס; 16 (1888), pp. 124–137 (מאמרו הראשון של לב יצא לאור גם כחדיפס בפני עצמו, פריס 1886); פריימן (לעיל, הערה 1), עמ' נג–נה.

⁴¹ תשובת מהר"ם, לעיל, הערה 9.

אונס, ואונס גדול הוא זה שבתו ממאנת להתקדש, והדין עמה, ויש לה אמתלא גדולה לדבריה מפני הסכנה ומפני כמה דברים.⁴²

בשני המקרים שבאו לפני מהר"ם נימקה הבת את סירובה להינשא לחתן המיועד במומים שמצאה בו. אין בדברי מהר"ם דיון מפורש בשאלה העקרונית: האם רשאי האב לבטל את השידוכין עם חתן מושלם וכליל המעלות, אך ורק משום שבתו אינה חפצה בו או משום שכבר נתנה עיניה באחר. שאלה עקרונית זו עלתה פעם אחת לפני הרשב"א, ומעשה שהיה כך היה; ראובן שידך את נכדתו (!) לבן שמעון, וראובן ושמעון קיבלו על עצמם שמי שיבטל את השידוך ישלם קנס גבוה, וגם נשבעו זה לזה להשלים את מעשה הנישואין. לאחר שנתיים טען הסב כי נכדתו איננה חפצה בבנו של שמעון, והלך והשיאה לאחר. הסב חפץ לפטור את עצמו מן הקנס כטענת אונס, ואילו אבי הבן טען: "שאין טענת אונס באומרת השני נוח לי מן הראשון, אלא באונס מיתה או חולי וכיוצא בהן. ועוד שאינו אונס, וטענת הרמאין היא, כי מרצונו שידכה עם האחר". תשובתו של הרשב"א מאלפת, הן מן הבחינה ההלכתית והן מן הבחינה ההיסטורית. לדבריו, סירובה של הבת להינשא לחתן שיעד לה אביה (ובמקרה שעמד לפני הרשב"א: לחתן שיעד לה סבה) הוא מעשה נדיר כל כך, עד שאפשר בוודאי לראותו כאונס גמור, הפוטר מתשלום הקנס:

שורת הדין ראובן פטור וטענותיו טענות, אם הוא כמו שטען, שאין סבת הביטול מרצונו, אלא מחמת סירוב הבת [...] וטענת האונס שטען, הדין עמו, לפי שזה אונס גמור הוא אם לא רצתה הבת לינשא לבן שמעון, ומאי הוה ליה למעבד, ואין אונס גדול מזה. ואפילו תאמר שהיה יכול לפייסה במעות, זה אינו מן הדין. ואפילו התנה שאם תסרב, שפייסוה, שאין לו ליתן ממון לפייסה, וכדאמרינן בגיטין אטו תרקבא ודינרי בעי למיתן לה. ואל תשיבוני שהיה לו להתנות מעיקרא שאם תסרב הבת שיהא פטור, וכל שלא התנה גלי אדעתיה שקבל על עצמו אפילו אותו אונס [...] וזה ודאי אונסא דלא שכיח, שכל הבנות מתרצות בנשואיה למי שירצה האב או הקרובים, אלא מיעוט מן המיעוט מהן, ולא הוה ליה לאסוקי אדעתא. ומיהו אין דברינו אלא במי שהוא אונס ודאי, ולא במסבב וגורם האונס, והלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות [...] ועל השבועה גם כן פטור אם הוא אונס, שהאונס פוטר גם את השבועה, וזה פשוט, אין צריך לכתוב לכם ראייה לרוב פשיטותו, ודברים מפורשים הם עם ראיות מרובות.⁴³

42 תשובות בעלי התוספות, סי' נה. תשובה זו חיתה לפני ר' אברהם מינץ, שתשובתו נדפסת להלן, אך מסקנתו ממנה הפוכה. ראה להלן, ליד הערה 177.

43 שו"ת הרשב"א, חלק ג, סי' ריא (וראה להלן, הערה 189). תשובת הרשב"א הובאה להלכה בבית יוסף, אבן העזר, סי' נ (ורשה תרכ"א-תרכ"ח, דף פז ע"א) ובשו"ע, שם, סעיף ו, בהגהת הרמ"א, ובעקבות כך דנו בה רבים מן האחרונים (לסיכום מפורט של דיוני האחרונים בשאלה זו ראה: אוצר הפוסקים, אבן העזר, טו, ירושלים תשל"ז, עמ' 252-266). לדיונים נוספים בשאלות מעין אלו ראה: שו"ת הרשב"א, חלק ב, סי' לה ("שאם אין הבת רוצה לינשא לו אונס הוא זה ויש טענת אונס בממון");

התמונה שצייר הרשב"א, של בנות המקבלות בהכנעה את השידוך שייעדו להן קרוביהן, נכונה למקומו ולזמנו של הרשב"א, אך היא השתנתה עד מאוד בדורות שאחריו.⁴⁴ המקום והזמן המתאימים ביותר למהפך בגישתן של הבנות הצעירות — וגם של החתנים הצעירים — היא איטליה של תקופת הרנסנס. הבנות הצעירות בקהילות איטליה הושפעו מהרוחות החדשות שהחלו לנשוב ברחוב, והן לא יכלו ולא רצו להמשיך לקבל בהכנעה את השידוך שקבע להן אביהן, בלי לשאול כלל את פיהן. לא זו אף זו; גם הבנות שהתרצו בשעתו לשידוך שהציע להן אביהן, ואפילו בנות שאביהן שידך אותן בהסכמתן לאחר שהגיעו לגיל שתיים-עשרה — גם בנות אלו ביקשו לעתים קרובות לחזור בהן מן השידוך, והן התקשו לקבל את הסייגים ואת הקנסות החמורים שהטילה המסורת הצרפתית על מי שמבטל את השידוך.

תיאור פיוטי של היחלשות התא המשפחתי באיטליה באותה העת, ובכלל זה גם ריבוי המקרים של ביטול שידוכין, מצוי בתשובתו של חכם אנונימי:

כי יצא דבר זה וכיוצא בו על כל הנשים להבזות בעליהן בעיניהן, זאת אומרת מאים עלי גם אחר הנשואין, וזאת אומרת אינה חפצה בו אחר השדוכין מבלי טעם וסברא ואמתלא, ואנשים מבני ישראל יוצאים ביד רמה לאמר כי לא יגרע כחם מכח הנשים, עד כי לא ימצא בת לאברהם יושבת תחת בעלה ימים רבים, או מצד האיש או מצד האשה או מצד כח אחר מעורב בהם. ואם בגלילוחינו כך כאשר לא מיחו בידם ולא רדו ולא יסרו בשוטים ובשוטות, בשאר מדינות מה עשו ומה יעשו בהיות הדבר שוה לכל בזמן הזה להיות פני הדור כפני הכלב.⁴⁵

שו"ת הרשב"א, חלק ד, סי' קעד (אם הכת עדיין קטנה, מחויב האב לעמוד בשבועתו ולקבל את קידושה למרות התנגדותה); שו"ת הריטב"א, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשי"ט, סי' קמו.
⁴⁴ קורותיה של נערה פרוכנסאלית שסירבה לשידוך שקבע לה סבה (לאחר שאביה נפטר) מתועדים בשלושה מסמכים נותריוניים מהשנים 1429–1431. הנערה הוכאה לבית-הדין והצהירה שם כי היא מעדיפה למות מאשר להינשא לבחיר-לבו של סבה. סירובה התקף של הנערה הביא את שני הצדדים להסכים לבטל את השידוכין, והנערה נישאה עד מהרה לחתן אחר. ראה: M. Wernham, "Une Rupture de promesse de mariage, 1430", *Provence historique*, 115 (1979), p. 73; idem, *La communauté juive de Salon-de-Provence d'après les actes notariés 1391–1435*, Toronto 1987, pp. 193–194.

⁴⁵ שאלות ותשובות המיוחסות לריב"ש (לעיל, הערה 11), סי' לג, עמ' פב (להזותו של המשיב ראה להלן, הערה 47). וראה גם מאמרו של ק' סטאו, העוסק בעיקר באיטליה של המאה ה־17: K.W. Stow, "Marriages are Made in Heaven — Marriage and the Individual in the Roman Jewish Ghetto", *Renaissance Quarterly*, 48 (1995), pp. 445–491. דיון רחב בשידוכין מצוי בחיבורו של ר' ויינשטיין, נישואין נוסח איטליה: על יהודי איטליה בראשית העת החדשה, ירושלים תשס"ז, עמ' 88–19. על ריבוי מופלג של הגירושין בגרמניה ראה: יובל (לעיל, הערה 28), עמ' 177–215.

דרכן של מהפכות שאינן כובשות את לב הציבור כולו בבת אחת, ובצדו של כל מהפכן (או מהפכנית) ימצא תמיד גם השמרן, המנסה ללכת בסגנון שהתוו לו אבותיו. ייחודה של הקהילה האשכנזית-הצרפתית בצפון איטליה בתקופה זו משתקף אפוא לא רק ברביורי המקרים של ביטול שידוכין, אלא גם בניסיונות רבים לעצור את התופעה המתחדשת, ובדיונים הלכתיים סוערים ובעלי היקף עצום ורב בשאלת ביטול שידוכין. לדיונים המפורטים של חכמים בצפון איטליה בשאלת ביטול השידוכין אין אח ורע בשום מקום אחר, עד שיכולים אנו לומר, שאם עשרה קבין של דין-ודברים על ביטול שידוכין ירדו לעולם, תשעה נטלו חכמי איטליה כמאה הט"ו והט"ז. כמה מקרים של ביטול שידוכין עמדו במרכזם של פולמוסים הלכתיים סוערים; פולמוסים אלו החלו בדיון הלכתי טהור, אך הפכו עד מהרה ליריבויות קשות וכואבות בין הרבנים השונים, והגיעו עד לחרמות ולנדידיים כלפי הרבנים המעורבים בסכסוך, ולפעמים אף לפסיקת עונש מלקות על הרבנים המעורבים בעניין! פולמוס שכזה מצוי בתשובות מהר"ם מינץ ומהרי"ק;⁴⁶ שני פולמוסים נוספים מצויים בתשובות המיוחסות לריב"ש;⁴⁷ ופולמוס רביעי, סוער מכל קודמיו, שהקיף לא פחות משבעים וחמישה מכתבים, פסקים ותעודות, נדפס לראשונה לפני שנים אחדות בלבד.⁴⁸

לדיונים סוערים אלו מבקשים אנו לצרף כאן פולמוס נוסף, שניטש בצפון איטליה לקראת סוף המאה הט"ו. התשובה הארוכה שלהלן, הנדפסת לראשונה מתוך כתב-יד, אינה אלא שלב אחד בפולמוס שהתפתח בפרשה זו, חלקו בכתב וחלקו בעל-פה, אך כל התשובות האחרות לא הגיעו לידינו. בשל כך, טענותיו של צד אחד בלבד — צד החתן, שהתנגד בתוקף לביטול השידוכין — מוצגות להלן ברור ומפורש. את טענותיו של הצד השני — אבי הכלה, שתמך בזכותה של הבת לבטל את השידוך — מכירים אנו רק חלקית, כפי שהביאן הצד שכנגד.

הפרשה החלה לפני "הגאון [...] מוהר"ר יודא סג"ל יצ"ו ויתר החבורה שהיו עמו ועמדו שם",⁴⁹ שהוא כנראה ר' יהודה מינץ, רבה של העיר פדובה, שנפטר בשנת רס"ט.⁵⁰ מלבד ר' יהודה מינץ, השתתפו במשא-ומתן ההלכתי בעניין זה עוד חכמים רבים אחרים.

46 שו"ת מהר"ם מינץ, סי' צז-צט; שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים², מהדורת א"ד פינס, ירושלים תשמ"מ, סי' יא, עמ' 58-60 (תשובת מהרי"ק נדפסה קודם לכן בידי ש"ג רוזנטל, "שתי תשובות חדשות לר' יוסף קולון", תרביץ, לך [תשכ"ה], עמ' 75-76). על פרשה זו ראה: רוזנטל, שם, עמ' 72-73; ד' חמו, "תשובה חדשה של ר' יוסף קולון", ציון, יח (תשי"ג), עמ' 130; ד' קארפי, "היהודים בפאדובה בתקופת הרייניסאנס [1369-1509]", עבודה לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה" של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1967, עמ' 113-115; י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 262-264.

47 שאלות ותשובות המיוחסות לריב"ש (לעיל, הערה 11), סי' לג, עמ' עה-פח; שם, עמ' פח-פט. זהותם של המשיבים איננה ידועה; בתשובה הראשונה מזכיר הכותב בין השאר את מהרי"ק ואת רבותינו שבפדובה (עמ' ע, פב), ובתשובה השנייה נזכרת ארץ איטליה (עמ' פח). הסימנים הסמוכים לתשובות אלו הם פרי-עטם של ר' יוחנן בן מתתיה טרויש (סי' לב) ומהרי"ק (סי' לד-לה); וראה במבואו של מצגר, שם, א, עמ' 17-18.

48 פרשיות (לעיל, הערה 22), עמ' 29-41, 234-345.

49 ראה להלן, ליד הערה 161 ולפני הערה 163.

50 ר' אליהו קפסאלי, בן זמנו של ר' יהודה מינץ, תיאר בצורה חיה את דמותו של ר' יהודה מינץ, בספרו: סדר אליהו זוטא, ב, מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון ומ' בניהו, ירושלים ותל-אביב

המשיב מזכיר שוב ושוב תשובות של חכמים נוספים שתמכו בדעתו. חכמים אלו נקראים כאן בתארים סתמיים, כגון "רבותינו גדולי הדור", אך לפעמים הם – או כמה מהם – נזכרים בתואר "רבני צרפת". רק חכם אחד נזכר בשמו המפורש, והוא ר' אברליף כהן.⁵¹ המשיב מזכיר שהצד שכנגד (אבי הכלה) נעזר ונתמך גם הוא בקבוצת חכמים, אך הוא איננו נוקב בשמם.⁵²

ר' אברליף כהן שימש כרב בפרנקפורט דמיין בשנים 1479–1485 ועמד בקשרים עם מהר"ק.⁵³ הפולמוס החל עוד בימיו של ר' אברליף כהן, והוא הספיק לומר בו את דברו, אך התשובה שלפנינו נכתבה לאחר מותו. על-פי זאת יכולים אנו לקבוע כי הפרשה שלפנינו החלה לפני שנת 1485, ואילו התשובה הנדפסת להלן נכתבה מעט לאחר שנה זו.⁵⁴ ומעשה שהיה כך היה. צארידא (או צאריט),⁵⁵ בתו של זיליקמן באק (הנקרא גם פא"ק;

תשל"ו–תשמ"ג, עמ' 245–256. וראה גם: קארפי (לעיל, הערה 46), עמ' 112–121. על תאריך פטירתו ראה שם, עמ' 219, הערה 19.

⁵¹ "כאשר כתבו והסכימו רבותינו גדולי עולם יצ"ו מטעמי רבי" וחכמה ותושיה לרוב הודיעו" (להלן, לפני הערה 92); "העידו והתרו בכם רבותינו גדולי הדור יצ"ו ואני השפל עמהם וכאשר כתב והסכים ג"כ על ידי הגאון המאור הגדול כהנ' רבי ר"ג ה"ה מהר"ר אברליף כהן ז"ל" (להלן, אחרי הערה 93); "הורתי והדרכתי לכם לנחותכם במעגלי צדק ובאורח מישור בתוך נתיבות משפט, ויתר עליהם מה שהוסיפו וביארו לכם ראשי אלפי ישראל מחזיקי זרועי תורה [...] הגאון מהר"ר אברליף ז"ל [...] ושר' ג"כ ישישי וגדולי הדור הגאוני רבני צרפת יצ"ו" (להלן, ליד הערה 108); "כבר קדמוני רבותינו יצ"ו, הוכיחו והקיפו בהלכות וראיות חבילות" (להלן, ליד הערה 108); "ככל אשר כתבו וביארו לנו רבותינו הגאוני הישישי אלופי הדור אשר כל אמרת צרופה רבני צרפת יצ"ו" (להלן, ליד הערה 120); "דברי רבותינו יצ"ו גדולי צרפת שהוכיחו אותך על כך וטפחו על פניך, ומדבריהם למדתי והכרתי את דעתך" (להלן, אחרי הערה 145); "כבר קדמוני רבותינו רבני צרפת יצ"ו והודיעו והראו לך מקום טעותך והכוך על קדקדך ושחקו עצומך" (שם); "מכל הלין טעמי שכפלו ושלשו עליך רבותינו הגדולי רבני צרפת יצ"ו ומה שאמרתי אני" (להלן, לפני הערה 183); "מכל הני טעמי שכתבו וביארו לנו רבני צרפת יצ"ו" (להלן, אחרי הערה 191).

⁵² "ולא על אלו לבד אני כועס, אבל יותר אני תימה על המור' והתלמיד שהגיס דעתו ולא קציית למאי דקאמרו רבנן, ונתן ידו לפושעי' וסייע קמסייע לעוברי עברה, גם לא חלק כבוד לתורה ולרבותיו [...] אלמלא כי אנא ידענא ב' ידיעה ברור' מי הוא זה [...] שמא דברתי בו הפעם יותר, אבל עת לחשוט ועת לדבר" (להלן, ליד הערה 104; וראה שם המשך דבריו); "דחקת לתלות בוקי סריקי ולהתנק באילן גדול הוא רבי' שלמה בן אדרת אשר תמכת אתה או רעך המיחלי' לחסדיך טועמי טעמין ורועי' ליכוחיך באחת מתשובתי [...] ואחת אל תתאנה למטעמותם" (להלן, אחרי הערה 145); "אתה והבא בדבריך והלוחם [מ]לחמתך" (להלן, לפני הערה 174); "אתה ורעך העומדי' לימינך" (להלן, לפני הערה 188).

⁵³ השווה: שו"ת ופסקי מהר"ק החדשים (לעיל, הערה 46), עמ' 166–167: "וכבר שאלני ה"ה מהר"ר אברליף כהן יצ"ו משפיר"א; שו"ת מהר"ם מינץ, סי' יא, עמ' מו: "הר"ר אברליפא וההר"י שטן". על רבנותו של ר' אברליף כהן בפרנקפורט ראה: *Germania Judaica*, Band III, Tübingen: 1987–2003, pp. 630.

⁵⁴ תאריך זה מתאים גם לאזכורם של חכמים שונים בחשובה בברכת החיים או בברכת המתים. החשוב ביותר לעניין זה הוא ר' יוחנן ווייל, שנפטר בשנת 1498 או 1499, והוא נזכר כאן בברכת החיים (ראה להלן, הערה 183).

⁵⁵ שמה העברי היה כנראה שרה, ראה תשובת ר' יהודה מינץ המובאת אצל מ' בניהו, רבי אליהו קפשאל איש קנדיאה, תליאביב תשמ"ג, עמ' פג.

שמו העברי היה יהודה בן משולם), משורכת היתה לר' ליוור, מרצונה ומדעת אביה ואמה. שני הצדדים כתבו שטר שידוכין, ובו התחייבו שהחזור בו ישלם לחבורו 400 דוקט — סכום רב ערך באותם הימים.⁵⁶ וכך נכתב בשטר:

זכרון עדות [...] ואמרנו לנו הור עלינו עדים וקנו ממנו בקניין גמור אגב סודר וכתבו ותנו [...] וכן מקבל עליו הר' זעליקמן ב"ק הנזכר לעשות שבתו צאריט הנזכרת תקבל קידושי' מן הר' ליוור בן הר' ליוור הנזכר כדת משה וישראל [...] וקבלנו עלינו בחומר קניין הנ"ל ובח"ח ובש"ד [=הנזכר לעיל ובחרם חמור ובשבוועה דאורייתא] לאשר ולקיים כל התנאי הנזכרי' לעיל בכלל ובפרט [...] שלמה בר יצחק הכהן זצ"ל, יודא דעלמידיג בן הח"ר אבא ז"ל. אני יודא בר' משולם ז"ל מאשר ומקי' כל הכתוב לעיל.⁵⁷

ברבות הימים חזרה בה הבת, נשבעה שלא להתרצות בשידוך, ואף נישאה לאחר. שני הצדדים נחלקו כנראה בזמנו על עצם זכותה של הבת לבטל את השידוך, ותשובות רבות נכתבו בעניין זה, אלא שאף לא אחת מהן לא הגיעה לידינו. עתה, לאחר שהבת כבר נישאה לאחר, לא נותר לצדדים לדון אלא בשאלה אחת — בתשלום הקנס. אבי הבת טען — וכאמור, טענותיו של צד זה לא הגיעו לידינו במקורן, ואנו מסתמכים רק על מה שהביא בשמו הצד שכנגד — שהוא פטור מתשלום הקנס. לדבריו, הוא אנוס בדבר, שכן בתו היא גדולה וברשות עצמה, והיא סירבה לעשות מה שנדר אביה. המשיב שולל טענה זו מכול וכול, ולדבריו, חייב האב לשלם את הקנס במלואו משום שהשידוכין נעשו בידיעתה המוקדמת של הבת.⁵⁸

אילו הסתפק המשיב בטענה זו, ניחא, אך המשיב הרחיק לכת במידה רבה, ובמהלך הדיון הנרגש הוא העלה כמה טענות נוספות: (א) להלכה, גם אם לא למעשה, יכולים היו חכמים להפקיע את נישואיה של הבת לאחר; (ב) אבי הבת הוא "מתוסר אמנה", ויש עליו עונש מידי שמים של "מי שפרע מדור המבול"; (ג) הבת, אביה וחתנה השני חייבים נידוי ומלקות; (ד) אבי הבת היה צריך לעשות את כל שלא ידו כדי לקיים את הבטחתו ואת שבועתו שבתו תקבל את הקידושין. בין השאר, היה האב חייב לשלם ממון לבתו כדי שתתגרס לדבריו, לגרשה מביתו, ואפילו לכופה בשוטיין; אין צריך לומר שהיה אסור לאב לטרוח בעבור שידוך אחר לבתו ולתת לה נדוניה וכל כיוצא בזה.⁵⁹

אם לא די בכל זה, יוצא המשיב לסתור טענה (תאורטית?) של הבת, שהשידוכין נעשו שלא בידיעתה, ו"זכין לאדם שלא בפניו ואין חבין לאדם שלא בפניו", ומשום כך אין

56 לכוח הקנייה של סכום זה השווה: ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 103–110, 294–295.

57 ראה להלן בתשובה, דף 9א–ב ודף 7ב–8א של כתב-היד.

58 לדברי המשיב, מנהג כל העולם הוא לשדך רק לאחר ידיעתה המוקדמת של הבת: "ואף אם תאמרה היא השת' שלא בידיעת' היה, לאו כל כמיני', דהדבר' נכרי' ששקר הם אומרי', דדינ' ומנהג' לאו הכי הווי' [...] דתמור והפך הדין המנהג הוא זה" (להלן בתשובה, דף 14ב של כתב-היד).

59 הפקעת קידושין: להלן בתשובה, דף 11 ואלף של כתב-היד; "מי שפרע": דף 5א; נידוי ומלקות: דף 2א ודף 8א ואלף; כפיית הבת: דף 10א ואלף.

היא צריכה לקיים את השידוכין. לדברי המשיב, גם אם הבת המשוודכת צועקת חמס ואיננה חפצה בשידוך שעשה לה אביה, אין כל ספק שזכות היא לה: "כל שכן אלף פעמי" בנדון זה, ורדאי טובה וכבוד וזכות הוא לה, ראשה בכל דהו ניה לה, וטב למיחב טן דו [מלמיחב ארמלו].⁶⁰ ואם תאמר הבת שאכן זכות היא לה להינשא, אך יש לה מועמד אחר לנישואין, מוצלח יותר, אף לכך יש למשיב תשובה ניצחת: מי יתקע לידה של הבת שאותו פלוני, בחיר לבה, יסכים להינשא לה? אלא ודאי שעדיף לה לבת, וזכות היא לה, להינשא למי ששידך לה אביה! ואפילו אם תטען הבת שאין ספק שבחיר לבה יסכים להינשא לה, ואז השידוך שקבע האב ודאי שאיננו זכות לבת — גם לזה יש למשיב תשובה ניצחת: מי יכול לדעת איזה זיווג יעלה יפה יותר, זה שחפצה בו הבת או זה שקבע לה אביה? האם יכולה הבת לנבא שנישואין לבחיר לבה יהיו מוצלחים מנישואין לבחיר לבו של אביה? ! אלא ודאי — כך הוא טוען — לא יכולה הבת לטעון שהשידוך שקבע לה אביה חוב הוא לה, ועליה לקיים, לשמור ולעשות את מצוות אביה, "וזה מובן לאשר לבו נכון".

טענותיו של המשיב אינן נוחות למשמע אוזן, והן מנוגדות לתפיסתה הקלאסית של ההלכה.⁶¹ דומה ששום חכם אחר, גם בתקופות שבהן היה מקובל שהאב מקדש את בתו בעודה קטנה, לא אמר דברים כה בוטים וחריפים בעד זכותו של האב לכפות על בתו הבוגרת נישואין שאין היא חפצה בהם, זכות המוקנית כביכול לאב משום שהוא-הוא היודע מה ייטב לה. תשובתו של הרשב"א שהזכרנו לעיל — שבה פוסק הרשב"א במפורש, שאם הבת תורה כה מהשידוך, אין לך אונס גדול מזה, והאב פטור מכל התשלומין — תשובה זו הובאה לפני המשיב על-ידי המחנה שכנגדו. אך למשיב יש טענה פשוטה כדי לפטור את עצמו מתשובת הרשב"א: שהיא "ודאי לחם כזבים" והיא "הפך הדין והסברה והקבלה שקבלנו מפי גאוני עולם", ולדבריו, תשובת הרשב"א מזויפת.⁶²

דומה שכדי להבין ולו במעט את גישתו התמוהה של המשיב, חייבים אנו לנסות ולעמוד על זהותו. סופה של התשובה לא הגיע לידינו, ועל כן אין בידינו שמו המפורש של המשיב. עם זאת, הוא מזכיר פעמיים את "הגאון נשיא הנשיא" א"מ מוהר"ר יודא סג"ל יצ"ו, וכבר אמרנו שהדעת נותנת שהכוונה לר' יהודה מינץ. זהותו של הכותב תלויה בפענוח ראשי התיבות "א"מ". אפשר שיש לקרוא כאן "אדוני מורי", והכותב הוא אחד מתלמידיו של ר' יהודה מינץ,⁶³ אך מסתבר יותר לפענח את ראשי התיבות "אבי מורי",⁶⁴ והכותב הוא אפוא ר' אברהם מינץ, בנו של ר' יהודה מינץ (ולוימים גם תותנו של מהר"ם

60 להלן, ליד הערה 181.

61 כזו היא גם טענתו המשוונה של המשיב (להלן, ליד הערה 157), שמכיוון שהאב זכאי במציאת בתו משום איבה (כלומר כדי למנוע איבה בין האב לבתו), כל שכן שהוא זכאי לשדכה לאשר ישר בעיניו, משום איבה.

62 ראה להלן בתשובה, דף 9א ודף 17א של כתב-היד.

63 לשון זו נקט למשל ר' דוד מסר ליאון: "כך עשיתי שלקחתי הסמיכה מהגאון אדוני מורי מהר"ר יודה מינץ ז"ל שהחזיק ישיבה בפדואה" (כבוד חכמים, והוא פסק שכתב החכם מיסר דוד בן הרב ר' יהודה מיסר ליאון, מהדורת ש' ברנפלד, ברלין תרנ"ט, עמ' 64).

64 על הכריכה של כתב-היד נכתב בתקופה מאוחרת "פסק ר' משה מינץ", וכנראה זיהה הכותב לנכון כי

פדובה).⁶⁵ סימוכין לכך יש למצוא גם בשימושו התדיר של המשיב בספר "מרדכי הגדול". חיבור זה (המצוי עדיין בכתב-יד) מצוטט בתשובה שלפנינו בתדירות רבה, יותר מכל חיבור אחר. מהר"ם פדובה כתב כי שלושה עותקים בלבד של חיבור זה מצויים באיטליה, אחד מהם בידיו, והוא מעזובנו של ר' אברהם מינץ.⁶⁶ סביר אפוא להניח שהתשובה היא פרי עטו של ר' אברהם מינץ.

ר' אברהם מינץ נתמנה ברבות הימים לרבה של פדובה (כאביו לפניו וכחתנו אחריו). אך בעת שכתב את התשובה, כחיי אביו, עדיין לא נשא במשרה זו. ר' אברהם מינץ היה חלק ממשפחה רבנית מפוארת שישבה על כס הרבנות בפדובה במשך שנים רבות, הן בדור שלפניו והן בדורות שלאחריו. החכמים המפורסמים יותר במשפחה זו הם ר' יהודה מינץ, אביו של ר' אברהם, ומהר"ם פדובה, חתנו של ר' אברהם; אך מלבדם היו בפדובה גם תלמידי-חכמים אחרים מבני המשפחה. תיאור מפורט של המשפחה מצוי בסידור תפילה של אחד מחכמי העיר:

ואני המעתיק [...] כאשר אני חזן פה פאדוה עיר ואם בישראל תשואות מלאה חכמה מהגדולי אשר מעולי אנשי שם היו, כמו שהיה בימי הזקן הגאון המופלג מהר"ר יהודה מינץ ז"ל סג"ל, ושולשלתו בנו מהר"ר אברהם מינץ סג"ל ז"ל הגאון אשר ישב על כסאו פה אחריו, ובנו של מהר"ר אברהם מינץ ז"ל הגאון מהר"ר יוסף מינץ ז"ל, וחתנו של הגאון מהר"ר אברהם ז"ל הגאון מהר"ר (מינץ) מאיר קנצן אלכוגן ראש ישיבה פה, ובנו של הגאון מהר"ם פה האלוף ביהודה צעיר לימים וזקן בחכמה ובקי בכל הספרים מהר"ר יהודה י"ץ ממלא שם ומקום אבותיו הזקן הגאון מהר"ר יודא מינץ ז"ל.⁶⁷

המשיב הוא בנו של ר' יהודה מינץ, אך התליפו בטעות בדמות מפורסמת יותר, הלוא הוא מהר"ם מינץ, בן דורו של ר' יהודה מינץ.

⁶⁵ מהר"ם פדובה מזכיר את ר' אברהם חותנו בכמה מקומות, ראה: הקדמתו לספר שו"ת מהר"י מינץ ומהר"ם פדוואה (לעיל, הערה 10); שם, סדר הגט, סעיף קכג, דף מב ע"ד (והשווה מכתבו של ר' אברהם מינץ שנדפס בתוך: פרשיות [לעיל, הערה 22], עמ' 171); שם, סי' כט (ראה להלן, הערה 66); תשובתו שנדפסה בשו"ת אבקת רוכל, ירושלים תש"ך, סי' סה, ד"ה ועתה.

⁶⁶ "אמנם אעתיק למעלתך בסוף אגרותי דא תשובת מהר"ם כאלה אשר היא לפני באריכות בספר נתחברו שמה כל חידושי מרדכי שאינם במרדכי שלנו, והספר הזה ידעתי רק שלשה מהם אשר הם בארץ הזאת, אחד הוא ביד יורשי מהר"ר ליווא ס"ל ז"ל במאנטאווא, ואחד ביד יורשי מהר"ר יוסף ירוש' הכהן ז"ל אשר היה נקרא בחייו ר' ירוש', ואחד הוא ליורשי מורי וחמי הגאון כמהר"ר אברהם מינץ ס"ל ז"ל, והוא בידו, וכמותו הוא גדול במעט כמו כמות המרדכי שלנו, והיה בודעתי לסדר להדפיסו, אך המדפיסים שבתו ממלאכתם כעת" (שו"ת מהר"ם פדוואה, סי' כט, דף סב ע"ב). לציטוטים מ"המרדכי הגדול" ראה להלן, ליד הערות 94, 114, 118, 138, 139, 177, 179.

⁶⁷ ר' חת חזן, כת"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 522, דף 332 (על ר' חת חזן מפדובה ועל סידורו החשוב נכתב רק מעט; ראה A. Luzzatto, *Hebraica Ambrosiana — Catalogue of Undescribed Hebrew Manuscripts in the Ambrosiana Library*, Milano 1972, pp. 35–37, no. 16). השווה גם מה שכתב המדפיס של ספר המקח והממכר לרב האי גאון, ונציה שס"ב, מעבר לשער הספר: "וזכות אבותי הקדושים [...] כמהר"ר יהודה לוי מינץ ובנו כמהר"ר אברהם אשר השאיר אחריו ברכה בניו [...] כמהר"ר יוסף וכמהר"ר משה זקני זצ"ל [...] נאם [...] משה בכמ"ר יצחק מנחם לוי

ר' אברהם מינץ ידוע גם בכינויו אבי"ה (=אברהם בן יהודה הלוי), והוא נודע בעיקר בגלל פולמוסים מרים שהיו לו עם חכמים בני דורו. את תולדות חייו סיכם בקצרה בוקסנבוים:

ר' אברהם מינץ ירש את כיסא אביו כראש ישיבת פאדובה בו' אדר ראשון רס"ט, לאחר שגבר בבחירות על מתתיהו, ר' דוד פיצייגטון. לא ידוע עליו כמעט כלום על קודם לכן. עוד באותה שנה, בתחילת אב, נאלץ לברוח מן העיר, כשכבשה הוויניציאנים והוא בוקש בעוון בגידה. ישב בפירארה כשנה ורבע, ואחר כך עבר למנטובה, וכנראה המשיך שם בראשות ישיבה. רישומו ככתבי התקופה אינו מרובה, ומן הדברים המעטים שהניח בהלכה קשה לעמוד על מעלתו בתורה ובחכמה, רק מה שנאמר בו, שניחן בזיכרון טוב [...] לא נמצאו בו סימנים של גדול בתורה. כנגד זה הוא פולמוסן מובהק, בוטה ועוקץ ברמיזות ובקריצות לגלוג בכל דיבור מדיבוריו, עם הפגנת עליונות וזלזול כלפי בן שיחו, יהיה מי שיהיה.⁶⁸

התשובה שלפנינו היא נדבך נוסף במערכת יחסיו המתוחים של ר' אברהם עם חכמים בני דורו. התשובה ממוענת לר' זעליקמן ב"ק, אבי הכת המשוודת, שהיה מחותנו של המשיב וידידו משכבר הימים.⁶⁹ ר' אברהם מינץ היה כנראה גם קרובו של ר' ליווא, אביו של החתן המשודך.⁷⁰ כתשובתו תומך ר' אברהם מינץ תמיכה מלאה ומוחלטת בטענותיו של החתן ותוקף את מחותנו ר' זעליקמן במילים בוטות. בפולמוס אחר של ר' אברהם מינץ, שהתעורר שנים אחדות לאחר-מכן, העיר ר' אברהם על עצמו: "ומן הידוע, כי בשלחי ידי

מינץ זצ"ל". וראה גם: ר' יצחק חיים כהן מהחזנים [קנטריני], פחד יצחק, אמסטרדם תמ"ה, דף י ע"א: "הגאון כמהור"ר יהודה מינץ ז"ל הוא המאור הגדול ריש מתיבתא [...] בשנת חס"ד נאסף אל עמיו [...] ואחריו בנו הגאון כמהור"ר אברהם ז"ל, וישב על כסאו אחרי כן חתנו המאור הגדול הגאון כמהור"ר מאיר קאצנאילבורגן הנקרא מהר"ם מפאדובה [...] ובנו הגאון כמהור"ר שמואל יהודה קאצנאילבורגן קם ר"מ ור"מ בריניציאה ויקבר פה פאדובה בשנת נשכ"ה". ר' אברהם חתם עם אביו בשנת רס"ז על תקנות חכמי פדובה (העוסקות בחלקן בסדרי קידושין ונישואין); ראה: ר' בונפיל, "קווים לדמותם החברתית והרוחנית של יהודי איזור וויניציאה בראשית המאה הטי"ז", ציון, מא (תשל"ז), עמ' 68–96. ר' אליהו קפשאל תיאר בקצרה את הווי הלימוד בישיבתו של ר' אברהם בפדובה, ראה: בנינו (לעיל, הערה 55), עמ' עו; וראה גם דבריו של ר' אליהו קפשאל בספרו מאה שערים, מהדורת א' שושנה, ירושלים תשס"א, ב, עמ' חקלו–תקלט, בהגהה.

⁶⁸ בוקסנבוים, פרשיות (לעיל, הערה 22), מבוא, עמ' 9. למחקרים נוספים עליו ראה: ש' ווינער, "מוכרת רבני איטליאה", בתוך: י"ט איוונשטאט, דעת קדושים, פטרבורג תרנ"ז, עמ' 42–50; A. Marx, *Studies in Jewish History and Booklore*, New-York 1944, p. 119ff. (וראה עתה גם: א' ריינר, "אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיו" — ר' יעקב פולק: ראשון וראש לחכמי קרקוב", בתוך: א' ריינר [עורך], קראקא-קווימיץ-קרקוב — מחקרים בתולדות יהודי קרקוב, תל אביב תשס"א, עמ' 62–66).

⁶⁹ "אתה הוא האיש מחור' איש שלומי מקדם הר' זיליקמן באק יצ"ו" (להלן, ליד הערה 86); על קשוי הידידות ביניהם ראה להלן, ליד הערה 85. מחותן אחר של ר' אברהם היה ר' עזריאל דאינה, ראה: שו"ת ר' עזריאל ב"ר שלמה דאינה, מהדורת י' בוקסנבוים, תל-אביב תשל"ז–תשל"ט, א, מבוא, עמ' כה, ושם בהערה 5.

⁷⁰ ראה להלן, ליד הערה 160.

בקנה לכתוב, הנני רושם ומעלה על ספר מן הבא ביד, מבטא כמדקרות חרב, וחצים שנונים אורה, מבלי אבדיל בין שאר בשר או מחותן אם נכרי.⁷¹ ואפשר שדברים אלו מכוונים לפולמוס שלפנינו, המכון כנגד מחותנו.

ה

התשובה הנדפסת להלן מצויה בכתב־יד סנט פטרסבורג, האקדמיה למדעים, המכון ללימודים מזרחיים B23.⁷² היא ארוכה מאוד, ותופסת 17 דפים בכתב־היד.⁷³ הדפים הבאים של כתב־היד אבדו, ואין לדעת כמה מהתשובה חסר.⁷⁴

[ע"א] טובה תוכחה מגולה ומלה נעתרה, משפתי לשון רכה בלי אהבה מסותרה,⁷⁵ ומאשר ידעת כי ציוונו המקום⁷⁶ הוכיח תוכיח את עמיתך, ושלא לישא חטא בנפש ברייתך, ונאמ'⁷⁷ הוא רשע בעונו ימות ודמו מידך אדרוש, וכתי'⁷⁸ קח נא את ראשי העם, וא"ר חנינא⁷⁹ כשישראל חוטאי וכו', והזהירנו תורה⁸⁰ על כל אבידת אחיך אשר תאבד ממנו ומצאתי, כ"ש על אבידת עצמו ונשמתו, ואם היינו נמנעי'

71 פרשיות (לעיל, הערה 22), עמ' 147.

72 על כתב־היד מוטבעת חותמתו של אספן הספרים אריה ליב פרידלנד (נפטר בשנת 1899). כתב־היד שאסף פרידלנד נמצאים כולם באקדמיה למדעים, ראה: B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*, Jerusalem 1994, pp. 57, 98. בדף 1 ע"א רשם אחד הבעלים את שמו בראש העמוד: "...כהן רפה עד מאד". תודתי למכון לתצלומי כתב־יד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ששם העתקתי את התשובה, ולעובדי הספרייה בסנט פטרסבורג, שאפשרו לי לבדוק את כתב־היד המקורי.

73 כתב־היד כתוב על נייר, ונותרו ממנו שני קונטרסים: הראשון של 7 דפים (הדף הראשון של הקונטרס חסר, אך הוא היה כנראה ריק), והשני של 10 דפים. הקונטרס (או הקונטרסים) הבא חסר. הסופר טעה כמה פעמים בהעתקתו, ומכאן שכתב־היד אינו אוטוגרף.

74 המשיב מרבה להשתמש במליצות מקראיות, ובדרך־כלל לא טרחנו לציין. הוא מצטט פסוקים מהזיכרון, ואינו מדייק בנוסח (ראה למשל הפסוקים המצוטטים מיד בתחילת התשובה, ליד הערות 77, 78, 80, 81). מפעם לפעם הוא טועה גם בציטוטי מספרות חז"ל ומספרות הראשונים, ראה להלן, הערות 138, 170, 177.

75 על־פי משלי כז, ה: "טובה תוכחת מגלה מאהבה מסתרת".

76 ויקרא יט, יז.

77 יחזקאל ג, יח; שם לג, ח.

78 במדבר כה, ד.

79 אינני יודע היכן מצא המשיב דרשה זו. דרשה דומה מצויה במדרש הגדול ל"במדבר", שם, אך המשיב ודאי לא הכיר חיבור זה. וזה לשונו: "קח את כל ראשי העם, את מוצא בזמן שישראל חוטאין אין הקב"ה נפרע אלא מן הראשים שבהן" (מהדורת צ"מ רבינוביץ, ירושלים תשכ"ז, עמ' תלו. במקבילות שציין המהדיר ניסוח הדרשה שונה מזה שבכתשובה שלפנינו). דברים דומים מצויים גם במדרש זוטא², מהדורת ש' בובר, ווילנא תרפ"ה, שיר השירים א, ו, עמ' 12 (=אגדה שיר השירים, מהדורת ש' שכטר, קמברידג' 1896, עמ' 16): "ומנין אתה אומר כשישראל חוטאים לפני המקום לא היה נפרע אלא מן הגדול, שכן המקום אמר קח את ראשי העם והוקע אותם לה". בשני המדרשים לא נזכר שמו של ר' חנינא.

80 דברים כב, ג.

כתי⁸¹ וחרה אפי על הרועי, וכאשר ימצאו ח"ו חייבי, הרי כל ישראל ערבי, ולזה העזתי פני' בראשונ', להפרישך מן האיסור כחרב שטנה, ואע"ג דאיכ' רבובי קאקי חיורי⁸² דירשייהו בחמימי ואנא בקירי⁸³ הרי מבורר הא דאסקינ' פ' הדר⁸⁴ א' רבא ולאפרושי מן האיסורא אפי' בפניו שרי, ומייתי שם הא דרבינ' דשמתי' לההוא גברא דאסר לחמרא בצינית' בשבת קמי רב אשי, דאין חכמה ואין תבונה ואין עצה נגד השם כתי, וכל מקום שיש חלול השם אין חולקי' כבוד לרב. ואף אמדתיך מתוכן לבי, מנשמת שדי והרוח אשר בקרב, תחת גערה במבין, יכבסנו בבורי' וכשלג ילכין, כי עד הנה יקרת ונכבדת בעיני ואני אהבתיך, כי מאז ומקדם מאשר אמך חבלתיך, בדיחנ' דעתי עמך השיבתיך, כי מאכותיך ומאבותיך הכרתיך, ולנופ' בתר עקרו⁸⁵ דימיתך, וגופו בתר רישי' גריד⁸⁶ ציירתיך, ולאיש טוב וישר והגון אמדתיך, ואיך עתה את אשר לא ראינו ולא קיינו מצאתיך. אתה הוא האיש מחוי' איש שלומי מקדם הר' זיליקמן באק יצ"ו, למה פשטת כתנתך בגדי נאים, והלבשת בגדי' צואי', קול מחצצים בין משאבי', עקיצתך עקיצת עקרב', דחקת' והחזקת' במחלוקת שלא לש"ש כקרח וכל עדתו⁸⁷, ואת הרע בעיני האלקי' ואנשי' [1 ע"ב] עשית, הקלת וזלזלת באנשי' טובי' וחשובי', הפרת בריתך אתם, שלחת בם חרונך, להתייהר ברוב גאונך, וכל יקר והונך, ואשר עליך שמת מעונך, הלא המה על כפיהם ישאונוך, ועל ידיהם נשאת את פניך, ואיך עת' פסו אמוניך, להתגרה בהם מדונך, וכבר הזכירו חכמי הגולה⁸⁸ בירא דשתית מיניה לא תשדי ביה קלא. והנה ידעתי והיום ראיתי כי אתה איש תהפוכות ישלח מדון וגרגן מפריד אלופך, והעולה על רוחך היה לא תהיה. הלא מראש דברתי אמרתי וכתבתי, ידעת וראית את אשר ספרתי והזהרתי, באזהרת ראשית ואחרית, בגזירת עירין ובמאמ' קדישין בשליחותיהו דרבנן, בגזירת נדוי שמתא וחרם עליך יודא הוה גביר באחיך ועל בתך מרת צארידא, אשר לתאוה בקשה פרידה⁸⁹ ועל הכא להרכב בה, עוד יוסיף לדאבה, וחפצתי להביאכם באסור' הברית, ולהכניסכם בדת העברית, לפנות דרך ולהרי' מכשולו' העצומר', שלא תתגאלו בב"ת פא"ק העמים⁹⁰ ואתם (אמנתם) [מאנתם] קחת מוסר, החזקתם פניכם מסלע, לא רצית ולא אבית לעצתי, וניאצתם כל תוכחתי. ואולם אני לאל דרשתי, ואל אלקי' שמתי דברתי, כי פי תהפוכות שנאתי, הראתי והבאתי לכם הפני' בראיות ברורות שכן

81 זכריה י, ג.

82 על-פי בבלי כתובות פה ע"א.

83 על-פי בבלי שבת נה ע"א: "רישך בקירי רישא דרישך בחמימי".

84 בבלי עירובין סג ע"א.

85 בבלי שבת ד ע"ב, ועוד.

86 בבלי עירובין מא ע"א.

87 על-פי משנה אבות פ"ה, מ"ו.

88 בבלי בבא קמא צב ע"ב.

89 על-פי משלי יח, א.

90 משחק מילים, על-פי דניאל א, ח: "יתגאל בפת בג המלך", ורמו כאן למשוררת, בתו של יהודה פאק. והשווה גם להלן, הערה 96.

הדין חרוץ, מהא דאסיקנ' פ' ב"ש⁹¹ מעובר' דהוי בנרש דאקדש' כשהיא קטנה וגדלה ואותובה אבי כורסי' ואת' אינש אתרינ' וחטפ' וקדשה והיה תמן רב ברוני' ור' חננאל והחזיר' לראשון ולא אצרכוה גט משני, ואסיק שם רב אשי דטעמ' כיון שהוא השני עשה שלא כהוגן שחטפה מן הראשון שהיתה לו מזומנת לו לפיכך עושין לו ג"כ שלא כהוגן ואפקעינהו רבנן לקדושי' מיני' וכו', ואע"פ שלא [2 ע"א] היית' מקודשת לראשון כלל, דקדושי קטנה לאו כלום הוא כיון שלא קידש או בעל כשהגדילה כדמבאר ומוכח סוגיא, וקדושי' שני היו תופסין קדושי' גמורי' מן התורה, מ"מ כיון שלא כהגון קדשה, אפקועי רבנן קדושי' גמורי' מיני' ועשו לבעילתו בעילת זנות. א"כ מהא ודאי שמעינ' והרי זה ג"כ מבואר ברור כשמש בנרן זה, כיון שזאת הנערה בתן היתה מזומנת לראשון יצ"ו ובא זה השני וקדשה וכנסה שלא כהוגן, כאשר כתבו והסכימו רבותינו גדולי עולם יצ"ו מטעמי' רבי', וחכמה ותושיה לרוב הודיעו, א"כ הוא ודאי ג"כ פשיט' שהיה כח ביד חכמי' להפקיע קדושי' זה השני מיני' ולעשות אף בעילתו בעילת זנות. ואם לא מפני שאנו מדמי' נעשה מעשה לכתחלה, מ"מ נילף ממנו בפשיטו' שאלף ידות יותר שיש ושהיה כח בידנו לענוש ולגזור בכס נח"ש⁹² עליך ועל בתך ועל המאסר והמצורפי' בו שלא לעשות מעשה כזאת לכתחילה, שהרי גם היא זאת הנערה משודכת ומזומנת הית' לאותו הבחור נחמד הר' ליזר יצ"ו מרצון ודעת אביה ואמה וגדולי' וחשובי' משפחת' בפיוסוק דברי' ובתנאי' כתובי' וחתומי' בעדי', וידי עצמן קשר על קשר בק"ס ובח"ח⁹³ ושבויעו' דאוריית' ככל התעודה בישראל, וכי אינו דין שיחול כל עונש ולטות' דרבנן על הפורץ גדר במרד ובמעל מזדון לבו לכתחלה אחר ההזהרה ועצום ההתראה כאשר העידו והתרו בכס רבותינו גדולי' הדור יצ"ו ואני השפל עמהם וכאשר כתב והסכים ג"כ על ידי הגאון המאור הגדול כהנ' רב' ר"ג ה"ה מהר"ר אברליף כהן ז"ל. מי ישיב את הארי אחרי מותו ואת חלקו מי יתיר', והוא שכיב ורבץ כארי ומי יקימג', ברום עולם מושבו, משפטו וצדקתו עד אפסי ומי יפירג'.

[2 ע"ב] ולמען לא תהיה פתחון פה לבעל המחלוקת לחלוק, הנני אציע עוד לפניך תשובה אחת ודבר הלכה, אולי אוכל להועילך. ועתה אתה פקח וראה בעיניך, תשמע ותאזין ואל תעלים אזנך, ואף אם לא חכמתי, וחכמה ולא למדתי, דעת קדושי' מצאתי, והיא זאת התשובה במרדכי הגדול פ' האומר בקדושי' ואף היא באבי"ה באותו הפרק וז"ל,⁹⁴ וכבר היה מעשה בקלוניא בבחור אחד שהיה משודך בקרובתו נערה מאביה ואמה, ובתוך כך קפץ אחד בעל נכסי' ושדכה, ויאתו לקדשו לו, והשיבוה אביה ואמה לקבל קדושי' השני, וקראו לקהל כמנהג המקום,

91 בבלי יבמות קי ע"א.

92 =נידוי חרם שמתא.

93 =בקניין סודר ובתורם חמור.

94 מרדכי הגדול, קידושין, כת"י אוקספורד 678, דף 211ג; ראב"ן, מהדורת ש"ז עהרענרייך, שאמלויא תרפ"ו, גיטין, דף רפג ע"א-ע"ב. מדברי המשיב כאן נראה שהתשובה הובאה גם על ידי ראבי"ה בספרו "אביאסף", שאבד מאתנו (ראה: עמנואל [לעיל, הערה 20], עמ' 86-100. הדברים אינם מצויים בספר "אבי העזרי" שלפנינו, ושלא כדברי אורבך [לעיל, הערה 10], עמ' 187-188).

וכשעמד השני לילך ולקדשה, קדמו לפניו קרובי הראשון ברמאות וקדשה בפני עדי⁹⁵ שהיו להם מזומני, וכשהרגישו בדבר אביה ואמה אמרו לה זרוק הקדושי מידך, וכן עשת', וקדשה השני באותו מעמד, ואבי הנערה אתא למגענך וקיבץ כל חכמי הקהלות ויועדו שם בב"ה, וירע בעיני כל הקהלות את המעשה אשר עשו הראשוני כי לא יעשה כן בישראל ברמאות כזה, וכל חכמי הדור רבינו יעקב הלוי מוורמשא ושיבתו ורבינו (יעקב) [יצחק] הלוי משפירא ושיבתו רצו להפקיע קדושי הראשוני בולא כלום, וראיי' מיבמר' פ' ב"ש⁹⁶ ההוא עובד' דהו' בנרש דאקדש כשהיה קטני וגדלה ואותביה אבי כורסי' לחופ' ואת' אינש אחרינ' וחטף וקדשה והחזירוה לראשון ולא אצריכוה גט משני, ואמר רב אשי הוא עשה שלא כהוגן שחטפה מן הראשון, שהית' מזומנת לו אעפ"י שלא הית' מקדשת לו, דקדושי' קטני' לאו כלום הוא, והוא לא בעל ולא קידש משהגדילה, והפקיעו רבנן לקדושי' שני שהיו קדושי' גמורי' לפי שעשה שלא כהוגן, אף [3 ע"א] אלו הראשוני' שחטפו מן האחרוני' שהית' מזומנת לו וקדשה ופקיעו לקדושי' כו' עכ"ל. והנה אתה פ"ק⁹⁷ חזי מאי עמא דבר, הרי תשובה זו נכוחה למבין וישרה למוצאי דעת, ראה נא והבין שנערה זו בקלוניא לא היתה מזומנת לו לזהו השני, כ"א משודכת בלבד, ואף זהו הראשון היה משדכה לו ראשון' עד שבא זהו השני בעל הנכסי' וקפץ לדחות את זהו הראשון בחררה שהיה מהפך בה הוא בראשונה, ואפ"ה, כיון שאביה ואמה נתרצו בו בשני בריצוי בעלמ' לבד, רצו ודנו אלו הגדולי' חכמי הדור ר"י הלוי מוורמשא ושיבתו ור"י הלוי משפירא ושיבתו להפקיע קדושי' זה הראשון מיניה בולא כלום, אע"ג שהיו קדושי' קדושי' גמורי' ואף היא נתנה עיניה ותפצה בזה הראשון יותר מן השני, שהרי מדעת' ורצונ' קבלה אלו הקדושי' מהראשון אע"פ שידועת שע"י כן נטולה ועצורה היא מן השני, והאי דזרקה הקדושי' המנה לאחר זמן ודאי מחמת כיסופ' דאביה ואמה ומצוות' עשת' כן, וק"ל, ואפ"ה הואיל ועשתה זהו הראשון שלא כהוגן ליטול החררה זו שהתמצו בו אביה ואמה רק בדבריו בעלמ' לזהו השני, רצו הגאוני' גדולי' עולם לאפקועי קדושי' דאוריית' מיני', ואף כי שזהו השני גם מעולם לא נעשה עמו שום מעשה או קניין או נדר או שבועה אלא דברים בעלמ', ולא אישתמיטת' מיניהו דהני רבנן הא דמסיק⁹⁷ דעני המהפך בחררה ובא חבירו ונטלה דאיקרי רשע וכו', אלמא רשע הוא דמקרי אבל החררה ודאי קנה ולא יצאה ממנו בדייני', וכדמוכ' נמי סוגי' גבי הא דרב גידל הפך [3 ע"ב] כההוא ארעא לזבין' ואול' ר' אבא וזבין וכו' עד דאמר ר' אבא אי איבעי במתנה ניסב לי כו', אלמא אדעת' ידידה הוה אע"ג שהפך בה רב גידל ראשונה, ואין זה צריך פני'. אי"כ בהאי עובד' דקלוניי', אע"ג שהפך בה זהו השני וקדם זה הראשון ונטלה, למה יפקיעו ליה רבנן מיניה, נהי שנקרא רשע ונהג בה מנהג רמאות, הא מ"מ מה שעשה עשוי כדאית' ג"כ בבריית' התם, אלא בע"כ תצטרך לומר דהתם היינו טעמא של הגאוני' הללו משום דגבי שדוכי' דכה"ג איכ' איסור' וחוצפ' ורמאות

95 לעיל, הערה 91.

96 = פוק. ויש כאן רמז לשמו של אבי הבת. והשווה גם לעיל, הערה 90.

97 בבלי קידושין נט ע"א.

וחומרא טפי שלא ינהגו בבנות ישראל דרכי האמרי ומנהג הפקר, כהאי נמי דרב מנגיד למאן דמקדש בלא שדוכי⁹⁸ משום האי טעמ', וק"ל. ולזה רצו הגאונים הללו לאפקועי קדושי זהו הראשון שהיו קדושי גמורי' מיני', ואע"ג שלא עשה זהו השני שום מעשה אלא שהפך בה בדרכי' בעלמא. הכא בנדרן דידן דאנן נחתני' וסלקי' ביה, שהפך והפך בה זהו הראשון היקר הר' ליזר יצ"ו ונעשו בה מעשי' עצומי' לדבק טוב ככל מנהגות ודת יהודא וישראל, בקניין סודר ובהרס ובשבועה בכמה מיני' סיומת' בהודאות וכתובות וחתימות עצמן ככל תיקוני חכמי' מספיק ומועיל, מי לא היה כח בידינו ורשאי' ומותר' ומחוייבי' אנחנו לנעוץ בו צפרינו וליטול מקל ולהכות על קרקדם, לענוש ולגזור בקול אלה יללה וקללה של נדוי שמת' וחרם על כך לכתחילה כדי להפרישם מן האיסור הגמור ושלא תעשה כנבלה הזאת בישראל ושלא ינהגו כמנהג רמאות כזה ותעשה מלאכת השם רמייה, ותרב בבת יהודה [4 ע"א] תאניה ואניה.⁹⁹

והכל בשוכה ונחת ובדרך כבוד הורתי והדרכתי לכם לנחותכם במעגלי צדק ובאור מישור בתוך נתיבות משפט, ויתר עליהם מה שהוסיפו וביארו לכם ראשי אלפי ישראל מחזיקי זרועי תורה, אש תאכל מפיהם, גדולי' בערומה¹⁰⁰ ודמות רקיע על ראשיהם, וכבוד אלקי ישראל עליהם, המה אות בצבא הכהן הגדול מאחיו הגאון מהר"ר אברליף ז"ל, אשר צדקת השם עשה ומשפטיו עם ישראל, ושו' ג"כ ישישי וגדולי הדור הגאונים רבני צרפת יצ"ו אשר אין רסן בפיהן ולא אסורות ידיהם ולא בנחשת' וגליהם, אבל רוממות אל בגרוני', ומות וחיים בלשוני', כולם כאחד ענו ואמרו נזיפות גערו' וגזירות של נדוי חרם ושמת', וכמ' מיני הרפתקי וטצדקי, לקרקושי' בקי',¹⁰¹ ואתם לא שמעתם ולא ראית' ולא קבלתם ולא צבית', א"כ זה ליכ' מאן דפליג ולית נגר ובר נגר דחולק לפרקינייכו מעושייכו. ולזה ולהכי ידעיני', כל נחת' וסלקי', שהנח"ש כרוך על צואריכ' ודלוט רקיכו חיות' דרבנן, ויש נחש בלי לחש על המארס ועל המארסת, שהתורה השווה אשה לאיש לכל עונשין שבתור'.¹⁰² ועליך את' האיש הב"ק תב"ק,¹⁰³ אם על אלה אתה תתאפק, הא ודאי ר' יודא היא כי נתת ידך את פועלי און, ונשתרשת בחטא ועשית שרשי', ומעלת מעל בעבירי' חמור' כמו שנתבאר. ולא על אלו לבד אני כועס, אבל יותר אני תימה על המור' והתלמיד שהגיס דעתו ולא קציית למאי דקאמרו רבנן, ונתן ידו לפושעי' וסייע קמסייע לעוברי עבירה, גם לא חלק כבוד לתורה ולרבותי. ואם לכל זה לא יחוש, הא ודאי דלדידי' ולקמחי

98 בבלי יבמות נב ע"א.

99 איכה ב, ה, ורמז כאן המשיב לשמו של אבי הבת.

100 כנראה צריך להיות "בערומה".

101 רמז לשם משפחתה של הבת.

102 בבלי פסחים מג ע"א, ועוד.

103 על-פי ישעיה כד, ג, וראה שם בהמשך דבריו הקשים של הנביא, כגון "והארץ חנפה תחת ישיביה כי עברו תורת חלפו חק הפרור ברית עולם" (פס' ה), ומסתבר שהמשיב רמז אף להמשך הנבואה שם, מלבד הרמז ששלח כאן לשם משפחתו של אבי הבת.

הוי לי למיחוש. ואם רוח המושל עלה עלי, הוי ליה למיזל ולערוקי לעלמא.¹⁰⁴ ובקושט' [4 ע"ב] אמינ', אלמלא כי אנא ידענא ב' ידיעה ברור' מי הוא זה, מזה או בן מזה,¹⁰⁵ אם שומן או רזה, שהקיל את ראשו כולי האי וירע להכריע את דעתו, שמא דברתי בו הפעם יותר, אבל עת לחשות ועת לדבר. ועל הכלל אני אומ', על שלש אלה רגזה הארץ, שהם הארוס והארוס' ואבי', ועל הארבע לא תוכל שאת,¹⁰⁶ הוא המאכיל בטנ' הוות, ועלץ כפיו חטרגאוו"ת, על אלו עמודי שמי' ירופפו ויתמהו מגערתו, כי ענ"י הוא הגבר, אשר ראה בשבר, וכל ערות דבר, הראוי להיות ומה שעבר, הנעשה והמדובר, ועל הריב התעבר, ועל ברכ"ת הורי"ו גבר, ובין הכתרי' עבר, הוא המוליד והוא המשכ"ר, וחייל' הגבר, ועמי' תחתיו דבר, ולפניהם הוא עבר, להוליכם אל המדבר, ואל עמק השדי"ם חבר, ככסיל בוטח ומתעבר, לעשות האהל חובר, חובר חבר, המבלי אין גבר, בכל מקום ועבר, רק הוא הרב והחבר, לכך אני סובר, דא"כ הוא הדבר, שבדין מקל טעם חלף ועבר, ומטה חובלי' בארץ גבר. על זאת כל חסיד יתפלל, כי סר מרע ישתולל, ובעושיך חכם יהולל, כאשר יבער הגלל.

ועתה אהו' הר' זעליקמן ב"ק, אשר מקדם נכבדות מדובר בך, ולמה זה עתה פרצת' פרץ, מבצרי בת יהוד"ה הגיע לארץ, שנית את טעמך, והנחת את מקומך, מנוה טובה ויפה, למערת פריצי' וצריפה,¹⁰⁷ לדור עם נחש בכפיפה, כהאי בק"א דאטמא דשף מדוכתי' טריפה.¹⁰⁸ והנה כבר קדמוני רבותינו יצ"ו, הוכיחוך והקיפוך בהלכות וראייות חבילות, גלו עוונך ונבעו מצפונך, והגידו את קלונך לכל באי עולם, על אשר חללת ברית ועשית עולה, ודברת כזב ותרמית נמצא בפין, וככלוב מלא עוף לכך מלא מרמה, והם המה חכמ' לרוב הודיעו לך, דרכיהם דרכי נועם וכל נתיבות' שלו', ויפה כוונו ויפה אמרו, [5 ע"א] ואם לא נאמרו ראויים היו להאמר, ותעלוזנה כליותי בדבר שפתי משרי'.

ועתה התריש ממני ואדברנה גם אני ויעבור עלי מה, כי בחילם נדם עלי ראשי, לאורם אלך חשך, אספרה נא וירוח לי, אפתח שפתי ואענה ולא אשא פני איש, הן זאת לא צדקתך, כי העמסת עליך משא כבדה אשר גדול עונה מנשוא. תחילה וראשית כל, לית' נגר ובר נגר דיפרקינך ממה שאת' בכלל הני דמחוסרי אמנה וקאי אתה בעונש מי שפרע מדור המבול וכו' מחמת דברי' התנאי' והברית אשר קיימת ושעברת עליך, טלפת וחלפת וחרפת פתגם, הקדחת תבשילך ונתת טעם לפגם. ואף אם היו נעשים כל התנאי' ההם בדבריי' בעלמא, כיון שהיו בדרך הבטחה לסמוך ולהסמך עליהם על כל פני' היה לך לקיים, ואף חייב אתם שלא

104 על-פי בבלי קידושין מ ע"א: "אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורים ויחכסה שחורים ויעשה כמו שלבו חפץ ואל יחלל שם שמים כפרהסיא".

105 על-פי בבלי ברכות כז ע"א.

106 המשיב מתייחס כאן לחכם שתמך באבי הבת, ונראה שהוא גם רומז במליצותיו לשמו (כדרך שרמז לשמש של הבת ואביה במקומות אחרים בתשובה).

107 על-פי משנה עדויות פ"ח, מ"ז: "משפחת בית צריפה היתה בעבר הירדן ורחקה בני ציון כזרוע".

108 בבלי חולין מב ע"ב: "האי בוקא דאטמא דשף מדוכתיא טריפה". ורמז כאן המשיב לשם משפחתו של אבי הבת.

להחליפם, דהא א"ר אליעזר¹⁰⁹ כל המחליף בדבריו כאלו עובד ע"ז וכו', ואסיקנ' נמי¹¹⁰ הלכה כר' יוחנן לגבי רב דהנושא ונותן בדבריו יש בו משו' מתוסרי אמנה. ונהי דרב פפא מחלק ואוקי דווק' במתנ' מועטת וכו', הכא נמי ודאי סמכ' דעתו אות' שכנגדך ובוטח בו יותר ויותר מכל מתנה מועטת שבעולם, וק"ל דאית' נמי היינו הך דרב גידל דאמר הן הדבריו הנקני' באמירה¹¹¹ דכיון שהבטיחו וסמכו אהדדי ועושי' מעשים על כך, ודאי גמרי ומקני אהדדי אפילו בדבריו בעלמא, א"כ כאין ספק שאף אם לא היה כאן שום קניין, היו הדבריו כולם נקני' באמיר'. וכן כת' בס' א"ז וז"ל¹¹² ואת' שדוכין שרגילי' לעשות בו קניין לפני טובי העיר נראה דאפי' בלא קניין גמרי ומקני אהדדי משום דמבייש חברו החוזר בו וכו' עכ"ל. ואמרי' נמי¹¹³ מתנה שומר חנם להיות כשואל, ופריך במה בדבריו וא"ר יוחנן בהאי הנאה דמהימ' לי וכו', וכ"ש כל [5 ע"ב] דכהאי גוונ' דאיכ' הנאה מרוב' וגדולה דמהימנ' אהדדי, ושבח ותפארת להם להדבק יחד ולהיות לבשר אחד, דודאי בההיא הנאה גמרי ומקני אהדדי אפי' בדבריו. והכי נמי אית' במדרכי הגדול בפ' האומנין וז"ל¹¹⁴ האי מאן דיהיב זוזי לחבריה למיזבין לי' חמרא ופשע, ¹¹⁵ כתב מורי וז"ל דאיירי בקניין וכן פ"י התור' כו', עד אמנם בלא קניין נמי מתקמ' בדבור בעלמא אי אמר לי סמוך עלי שאקני לך כו' עכ"ל. אלמא דכל כהא"ג אפי' בדבריו בעלמ' קני אף בלא קניין כלל. וכתב ג"כ האשירי פ' א"נ וז"ל¹¹⁶ משלם כדאזיל אפרוות' (דבלשבת) [דזולשפט], מייירי שהתנה עמו שאם לא יקנה לו משלו, דהא ק"ל המבטל כיסו של חבירו אין לו עליו אלא תרעומת' כו' עכ"ל. הרי להדי' הכא דא"ל סמוך עלי ופשע ולא גמר, יתחייב זה ליתן כדאזיל אפרוות' (דבלשבת) [דזולשפט], אע"ג דהוי אסמכת' כדמוכח סוגי', ואף אין בידו, מ"מ כיון שהסמיכו והבטיחו על כך, ואף זה נסמך בו, וכיון שפשע ועבר יתחייב בכל. א"כ בכמו זה בנודן דידן, אין לנו הבטחה וסמיכו' גדולה ממנו, אינו דין שיתחייב בכל אפי' אם לא היה בו שום קניין אלא דברים והבטחה בעלמ' בלבד. וכן כת' הרב ר' מנחם ממירשבורק בחדושי' וז"ל¹¹⁷ שדוכין שרגילין לעשות לפני טובי העיר כדי שיהיה קניין בב"ד חשוב וי"א אפילו בלא קניין קנה ואע"ג דלא הוי בב"ד חשוב ולא אמר מעכשיו, דאין זה גזומ' מה

109 בבלי סנהדרין עב ע"א.

110 בבלי בבא מציעא מט ע"א.

111 בבלי כחוכות קב ע"ב: "אמר רב גידל אמר רב כמה אתה נותן לבנך כך וכך וכמה אתה נותן לבתך כך וכן, עמדו וקידשו קנו, הן הן הרברים הנקנים באמירה".

112 סימני אור זרוע, סנהדרין, סי' כב (נדפס בשם: פסקי אור זרוע, מהדורת מ"י בלוי, ניר-זרוע תשנ"ז, כ, עמ' שמב); אור זרוע, סנהדרין, סי' כח.

113 בבלי בבא מציעא צד ע"א.

114 כת"י אוקספורד 678, דף 286א-ב.

115 בבלי בבא מציעא עג ע"ב.

116 פסקי הרא"ש, בבא מציעא, פ"ה, סי' סט.

117 דברי ר' מנחם ממירשבורק בנושא זה, שלא הגיעו לידינו במקורם, מבוססים על דבריו של ספר אור זרוע (לעיל, הערה 112). על ר' מנחם ממירשבורק וחיבורו ועל דרכו להעתיק דברים מקודמיו ראה מה שכתב חותני, י' זימר, "ר' מנחם ממירשבורק ונימוקיו", סיני, עח (תשל"ו), עמ' עה-פח.

שמתנין לקנוס החזור בו כי כדי הוא להתחייב החזור בו הממון שמתני' ביניהם מפני הכושת כו' עכ"ל. ואית' נמי בכה"ג בתשוב' המרדכי הגדול וז"ל,¹¹⁸ כתוב בעיטור הן הן הדברי' הניקני' באמירה אפי' בדברי' שלא באו לעולם ואע"פ שאינם בידו כאלו הם בידו ואפי' מבטיחו בלשון אסמכת' בין מקרעץ בין מטלטלי [6 ע"א] וכתו' משמי' דגאון דכותבי' על החתן אם יחזור בו ולא יכנוס יהיה עליו קנס כך וכך אעפ"י שקבל עליו יותר ממנהג ידוע' במקומו מחייב באותו הקנס מדרב גידל, עכ"ל התשובה ההיא. הרי לכאור' משמא (!) ומבואר דאפי' אסמכת' בכה"ג דברי' בעלמא קני מדרב גידל ויתחייב בהקנס יותר מהמנהג אם יחזור ולא יכנוס. ומהנר' לע"ד דה"ה נמי אם יחזור ולא יקדש, דהיא היא ואין לחלק, דאידי ואידי חד שיעור' הוא, ואין זה צריך פני'. ואית' נמי הג"ה באשירי בשם הרי"ח בפ' ז"ב וז"ל,¹¹⁹ ואות' שדוכי' רגילי' לעשות בהם קניין בפני טובי העיר כדי שיהיה כב"ד חשוב, וגרא' דאפי' בלא קניין דלא חשיב אסמכת', שהחזור בו מבייש חבירו ומשו' שמתבייש חברו גמרי ומקני אהרדי וכו' עכ"ל ההג"ה באשירי, הרי בהד"ר שאותו קניין שעושי' בשדוכי' אינו אלא לרווח' דמילת', וא"ג ליכא קניין כלל מקני קני בדברי' בעלמ' כדמבואר וכדפי' מכל הני רבוות' דלעיל. ואם בדברי' בעלמא דינ' כך, היכא דאיכ' קניין סודר בבד"ח¹²⁰ בצירוף חרם חמור ושבועה דאוריית' על אחת כמה וכמ', ככל אשר כתבו וכיארזו לנו רבוותינו הגאונים הישישי' אלופי' הדור אשר כל אמרת' צרופה רבני צרפת יצ"ו בדברי' מתוקי' בראיות ברורות וערוכו' כשלחן ערוך. ומה נמרצו אמרי יושר, כולם נכוחים למבין ישרי' למוצאי דעת. וידעתי כי כל יכלו ולא יבצר מהם כל מזימה, וכל רז לא אנסו להו', ולא הניחו לנו לא לקט שכחה או פאה, כי מכלל דבריהם דברי הכל. מ"מ העזתי פני' ואלקט נא בעמרי' בליקוט בתר ליקוט' ונסכי דאזלי אחיגרא', שמאז כל אדם מותר בו,¹²¹ ודר(ר)ילי דידהו הוא, דאי לאו דדלואי לי חספא לא אשכחנה מרגנית'.¹²² והוא זה מה שאומר אני תחילה, דבהא ודאי ליכא מערער ראסמכ' של שדוכי בקניין בבד"ח קני. וכשנדרק [6 ע"ב] ונבא לעיקרו ולתמצית' של דבר, לפע"ד מצינו במבואר בהג"ה פ' י"א מהלכת מכיר' מספר רבי' משה¹²³ שכל הגאונים אבות העולם ראשוני' ואחרוני' כולוהו בתד מחית' מחיתינוהו והכי אית' להו', דאפי' בשאר ענייני דלאו שדוכי' נינהו אסמכת' בקניין

118 כתי' אוקספורד 678, דף 375א-ב, בתוך "תשובות מדיני קניין", דף 374א ואילך. פסקה זו איננה מועתקת מתשובה, אלא היא העתקה של דברי ספר העיטור, פסיקתא, מהדורת רמ"א, ח"א, דף סו ע"ד (תשובת הגאון איננה ידועה ממקור אחר, ראה: אוצר הגאונים, כתובות, חלק התשובות, סי' תשצג).

119 הגהות אשרי, סנהדרין, פ"ג, סי' ז.

120 =בבית דין חשוב.

121 על-פי בבלי בבא מציעא כ"א ע"ב: "מאימתי כל אדם מותרים בלקט, משילכו בה הנמושות, ואמרינן מאי נמושות ואמר רבי יוחנן סבי ראזלי אחיגרא, ריש לקיש אמר לקוטי בתר לקוטי".

122 על-פי בבלי יבמות צ"ב ע"ב.

123 הגהות מיימוניות, הלכות מכירה, פ"א, ס"ק ח.

בבד"ח קניא, והוא דלא אנוס, ואין צ"ל בשדוכין. וכן הוא בא"ז בפ' א"ז וז"ל¹²⁴ בנדר' פסק דאסמכ' היכא דקני' מיניה בבד"ח והוא דלא אניס קני. ובזה שוין כל גדולי הדור לבד רב האי גאון שחולק בשערי מ"ו בשער י"ד¹²⁵ כו', הרי שכל הגאונים כאחד הכי אית' להו דאסמכת' קניא בבד"ח אפי' בשאר ענייני', וכן הוא ג"כ בהגה"ה דלעיל, דהיינו רב צמח גאון ורש"י וריב"ם ורשב"ם וספר הישר ור"י בעל התוספת' ומהר"ם ואב"ה ור"י בן החסיד רבינו שמואל וריצב"א. ואי דרבי' האי גאון חולק בשער מ"ו, בטלה דעתו אצל כל אלו בעלי ההוראה ברוב הניכר. ומן הנכון שגם איהו ודאי בשידוכי' מודה מטעמי' המבוארי', (וכן משמא!) באותו הגה"ה וז"ל בשידוכין כיון (כמנהג כולו הורו) [דמנהג כולן הוא] ליקנות בסודר הערבות מן החוזר בו ואפי' בלא מעכשיו קני דבמנהג תליא מילת' כדמשמ' פ' א"נ גבי סיטומת',¹²⁶ ועוד דראוי לקונסו על שבויש חבירו, שלא ירגילו לחזור בהן, וכן כת' ראב"ה כו'. הרי משמא(!) דבהא כל אפי' שוין בשדוכי' כיון דמנהג' הוא ובמנהג תליא, ודמי לההוא סיטומת' דקני באתר' דקני', ומסתמא דבהא לא פליג רב האי גאון, וק"ל. ועוד שם באותו הג"ה בשם ר"ת ור"ב דבשדוכי' ארוסין אע"ג דלא הוי בבד"ח ולא אמר מעכשיו, קני, כיון שנותני' זה כנגד זה. לפי ע"ד נכון לומר דבהא נמי לא פליג הגאון, דאי נמי דאית לי' דאסמכת' לא קניא אפי' בבד"ח, מ"מ לא מצינו דפליג בהא בשדוכי' דבכה"ג לא חשיב אסמכת' מכל הני טעמי' שכתבו הגאונים, מפני שהוא מנהג בסיטומ' ומפני שגמרי' ומקני' אהדדי מפני [7 ע"א] הביוש ושלא ירגילו לחזור בו ומפני שנותני' זה כנגד זה כדפי' ר"ת, ולא מצינו חולק באילו, א"כ למה נאמ' שגם בזה חולק הגאון' להרבו' מחלוקת בישראל. גם כתב הרמב"ם פ"א דהלכות מכיר' וז"ל¹²⁷ כל האומר קנה מעכשיו אין כאן אסמכת' כלל שאלו לא גמר להקנות' לא הקנס במעכשיו כו'. וכן כתב הצורכ"ר במצוה שלא להונות וז"ל¹²⁸ כל האומר קנה מעכשיו אף בלא בד"ח וקנה מידו על כך אין כאן אסמכת' וכן פסק ר"ח בשם הגאון כו' עכ"ל. א"כ בנדרן זה שהכל היה בקניין גמור ובמעכשיו, פשיט' דלא יהיה אסמכת', והכל מודי' שהוא קנה. ואע"ג שר"י חולק וכתב דווקא בעניין דרך מקח וממכר הוא דאמרי' דמעכשיו קנה משום דמשעבד לו שדיהו בתורת משכון על מעותיו גם עשה לו טובה בהלוואה לכך גמר להתרצות ולקיים תנאו כו' כדאית' שם בהג"ה,¹²⁹ מסתבר' לי בע"ד¹³⁰ דכה"ג בענין שדוכי' איכ' (כמי) [נמן] ההוא טעמא דדרך מקח וממכר, דכי יקח איש אשה כת' וגמרינ'

124 אור זרוע, בבא מציעא, סוף סי' קפז.

125 המקח והממכר, ויין חק"ס, שער יז, דף מ ע"א. דברי רב האי מובאים בהגהות מיימוניות, שם.

126 בבלי בבא מציעא עד ע"א.

127 רמב"ם, הלכות מכירה, פ"א, הל' ז.

128 לא מצאתי דברים אלו בסמ"ק מצורין, ג, עמ' רסב-רסג. ניסוח כמעט זהה מצוי בסמ"ג, עשין פב,

דף קנט ע"ג.

129 הגהות מיימוניות, הלכות מכירה, פ"א, סק"ד.

130 =בעניות דעתי.

קִיחָה קִיחָה מִשְׁדֶּה עֶפְרוֹן,¹³¹ וְכִינֹן שֶׁנִּתְרַצוּ זֶה לָזֶה לְהִתְחַתֵּן יַחַד לִיתֵן בְּנוֹ וּלְיָקֹחַ בְּתוּרָה לִיתֵן כֶּךָ וְכֶךָ וּלְקַבֵּל כֶּךָ וְכֶךָ וְשִׁנְעֵבְדוּ, עַל כֵּן אֵין לָנוּ דֶרֶךְ מִקֵּץ וּמִמְכָּר גְּדוֹל מִמֶּנּוּ, וְגַם עָשׂוּ הֵנָּה טוֹבָה וּבִרְכָּה וּכְבוֹד זֶה לָזֶה לְהִדְבֵּק זֶרְעוֹ בְּזֶרְעוֹ וִיהִי לְבִשְׁרֵי אֶחָד, אֵין סִפֵּק דְּבָהָא גַם ר"י מוֹדֵה דְּבָהָא הֵנָּה גְּמָרִי וּמִקֵּנִי בְּמַעֲכָשֵׁי, וְלֹא חֹשֶׁב אֲסַמְכַת' כָּלָל, דְּאֵלּוּ לֹא גָמַר לְהַקְנוֹתָ לֹא הִקְנִיתָ בְּמַעֲכָשֵׁי, וְק"ל, וְכֹמוּ שֶׁכָּתַב ג"כ הַצּוֹרֵכֶר וּר"ת בִּשְׁם הַגָּאֹן כו'. הִרִי מְכַלֵּל הַדְּבָרִי הַלָּלוּ כֹּל אֲפִי שׁוֹיֵן דִּק"ס מֵהֵנִי בְּשִׁדּוּכִי וְאִף דְּבָרִי בְּעַלְמִי כְּדִפְרִשְׁתִּי לְעִיל, וְכ"ש הֵיכָא דְּאֵיכָא הֵכָל וְכָל הַצְדִּידִים בּוֹ, אֲמִירָה וְהִבְטָחָה גְּמוּרָה וְק"ס בְּמַעֲכָשֵׁי וּבְבִדּוּת וְטוֹבֵי הָעִיר, וְק"ל. עַם מָה שֶׁעֲדִיין לֹא נִכְנַסְנוּ [7 ע"ב] עִמָּךְ בְּעִנְיֵן הַחֹרֵם חֲמוּר וּבִשְׁ"ד¹³² וְעַסְקֵי תוֹרַת הַחֹב ג"כ בְּכָל אֵילּוּ הַצְדִּידִים. וְלֹזֶה עֵינֵיךְ לְנוֹכַח יִכְיָטוּ וְעַפְעַפִּיךְ יִישִׁירוּ בְּלִי שְׁפָתֵי מְרָמָה, וְהוֹדִיעֵנִי אִם יִישִׁירוּ דְּרִכֶּיךָ נִגְדִיךָ, וְמָה יִקְחֶךָ לְבָךְ וְמָה יִרְמֹזֶנּוּ עֵינֶיךָ, לְמָה תִּבָּא בְּאוֹרַח רִשְׁעִים וְתֵאשֶׁר בְּדֶרֶךְ אֲתָם, וְיִדְעַת כִּי כָל מִקְשָׁה לְבֹי יִפּוֹל בְּרַעְיָה, וְלֹא יוֹעִילוּ אוֹצְרוֹת רִשְׁעִי. וְעַתָּה לֹא דִי לָךְ וְלֹא אִיסְתַּגְרַת בְּכָל הַנִּי קִמְיִית', שְׁחַלְלֵת' בְּרִיתֶךָ וְלֹא קִימַת הַבְּטָחָךְ וְלֹא עֲמֻדַת בְּדִבּוּרְךָ וְיִצְאָתְךָ מִן הַכָּלָל דְּשִׁאֲרֵי יִשְׂרָאֵל לֹא יַעֲשׂוּ עוֹלָה וְגו',¹³³ וְאִף אֲתָ' מֵהֵנִי דְּמַחְסוּרֵי אֲמִנִי וְדִקְאִי בְּמִי שֶׁפָּרַע מְדוּרַת הַמִּבּוֹל כו' כָּל אֲשֶׁר זָכַרְתִּי לְעִי, אֲבָל גַּם אֲתָה הוֹסַפְתָּ עֲלֵיהֶם וְיִתֵּר מִזֶּה הַקֶּלֶת רֹאשְׁךָ, כָּל עֲבִירָה דְּגוֹרֶרֶת עֲבִירָה, וּמַעֲלַת ג"כ בְּאִיסוּרֵי חֲמוּרֵי בְּלֹא דְלֹא תִשָּׂא שֵׁם אֱלֹקִיךָ לְשׁוֹא, וּבִמְצוֹר' עָשָׂה דְּמוֹצָא שְׁפָתֶיךָ חֲשֹׁמֶר וְעִשִׂיתָ כְּאֲשֶׁר נִדְרַת, וְנֹאמִ' כֹּל הַיּוֹצֵא מִפִּי יַעֲשֶׂה וְאִיסוּר דְּלֹא יִחַל דְּבָרוֹ,¹³⁴ וְכֹאֲלָה רְבוּתָהּ, אֲשֶׁר שִׁמְעַת אִם לֹא יִדְעַת כָּל חוֹמֵר' דְּשִׁבּוּעוֹ שׁוֹא, שֶׁהָעוֹלָם נִזְדַּעַזַּע וְנֹאמִ' בּוֹ לֹא יִנָּקֶה וְנִפְרָעִי אִף מִמִּשְׁפַּחְתּוֹ וְגוֹרֵם אִף לְהַפְרֵעַ מִשְׁנֹאנֵיהִי שֶׁל יִשְׂרָאֵל אֲפִי מִן הַצְדִּיקִי שֶׁנִּי מִפְּנֵי (אֵלָּא) [אֵלָּה] אֲבָלָה הָאָרֶץ,¹³⁵ וְאִף הִיא נִחְשַׁבְתָּ בְּכָל עֲבִירוֹת הַחֲמוּרֵי שִׁישׁ בְּהֵן כְּרִיתוֹת וּמִיתוֹת כ"ד. וְעַתָּה יִתְחַוּרוּ פְּנִיךָ כִּי קִימַת עֲלֶיךָ בְּחוֹמֵר קִנְיִין סוֹדֵר וּבִתּוּחַ וּבִשְׁ"ד לְאֲשֶׁר וּלְקִיּוּם כָּל הַתְּנָאִי הַנּוֹכְרִי בְּכֹרֶךְ הִירִיעָה הַהִיא, וְהַכָּל כָּתוּב וְחֲתוּם בְּעִדִּי, וְלְעִיל מִיֵּנִיהַ כָּתוּב וּמְבוֹא' בְּתִנְאִי הֵם בֹּזֵה הַלְשׁוֹן, וְכֵן מִקְבֵּל עָלָיו הִר' זְעִלְקֵמָן ב"ק הַנּוֹכֵר לְעִשׂוֹת שִׁבְתּוֹ צָאֲרִיט הַנּוֹכְרַת תִּקְבֵּל קִידוּשִׁי מִן הִר' לִיזֵר בֶּן הִר' לִיּוּא הַנּוֹכֵר כְּדַת מִשֶּׁה וְיִשְׂרָאֵל, וְעוֹד לִיתֵר חִיּוּק תִּקְפַת עוֹד. וְנִפְלְאֵתִי כִּי אֶרְאֶה שֶׁמֶךְ מַעֲשֶׂה אֲצַבְעוֹתֶיךָ¹³⁶ [8 ע"א] חֲתוּמִים בּוֹ ג"כ בֹּזֵה הַלְשׁוֹן, אֲנִי יוֹדָא בְּר' מִשׁוּלָם ז"ל מֵאֲשֶׁר וּמִקִּי' כָּל הַכָּתוּב לְעִיל כו', הִרִי פִיךָ יִרְשִׁיעַךְ וְשִׁפְתֶיךָ יַעֲנוּ בָךְ, אִי לֹא יִכְסְפוּ וְיִחְוּרוּ פְּנִיךָ כִּי תַעֲשֶׂה אֶת כָּל מִטְבְּעוֹתֶיךָ הַלָּלוּ פּוֹמְבִי,¹³⁷ וְאִף כִּי תִזְכּוֹר שֵׁם אֲבִיךָ הַנִּכְבָּד ז"ל עַל הַתְּקֵלָה, אֲשֶׁר יִדְעָתִיהוּ כִּי לֹא בְּסוֹדֶךָ תִּבָּא נִפְשׁוֹ הַטְּהוֹר, כִּי אִם עַל הַטּוֹבָה יִזְכֹּר

131 בבלי קידושין ב ע"א.

132 = ובשבועה דאורייתא.

133 ע' בבלי קידושין מה ע"ב.

134 שמות כ, ו; דברים כג, כד; במדבר ל, ג.

135 בבלי שבועות לט ע"א.

136 משחק מילים על-פי תהלים ז, ד: "כי אראה שמך מעשה אצבעותיך".

137 על-פי בבלי עבודה זרה נד ע"ב: "אמר הקב"ה לא ריין לרשעים שעושים טלע שלי פומבי".

שמו, ולא כשנפסל ח"ו יחסו כמון היום, עובר ומועל כפריקת עול שמי' ובריות, כאלו ח"ו לית דין ולית דיין ואין מוכיח בישראל, מזדון לבך וגובה רוחך, והנה גדול עונך מנשוא, חרוץ וחרות בעט סופר. ראשית כל, כי בר נדוי ובר מלקות אתה, ואין זה צריך פני'. וכן אית' מתשובת מהר"ם פ' הזהב ד"ל¹³⁸ וששאלת ראובן ושמעון קיימו תנאי' ביניהם באמירה בעלמא באות' אמונה שהאמין אברהם אבינו בהקב"ה ובברית החתום בבשרם ועבר אחד מהם על התנאי' ולא קיימם, מאי דינו, כך הראוני מן השמי' כי אות' האיש בר מלקות ונדוי הוא וכאלו עבד ע"ז כו'. הרי קמן כיון שזה עבר התנאי' שקבל עליו באות' אמונ' כו' וכאותה הברית כו' אשר קבל עליו רק באמירה בעלמא היה דינו להלקות ולנדות וכל הצדדי' בו, הלא זו אתה שחללת ועברת ח"ת וש"ד וק"ס כתוב וחתום, לא כ"ש שתתחייב בכל אילו. ולא מיסתבר כלל שיהיו אלו האמונות חמור' או קשות מאסורי חרם חמור וש"ד וק"ס, ולא אשכחן בשום מקום איסור שיאסר אדם על נפשו חמור מאלו חרמות וש"ד. וכבר נתבאר דאי איכא מידי החמור משבועה כמו תקיעת כף או אמונת ברית וכה"ג באיזהו ענין שיהיה, היה מודעה רבת' לאוריית' שלא השביענו משה ע"ה באות' החומר'. וסמך לדבר ראיתי בתשובה במרדכי הארוך בהלכות נדרי' בשם רי"י¹³⁹ דשקיל וטרי במי שתקע [8 ע"ב] כפו לשמי', והסכי' שלא יתכין שמה שקבלו הדור' שהונא] להחמיר על השבועה, אבל להקיל, כי יראו מעונש שבועה, דומי' דתקנת אלמנה הנודרת ליתומי', וע"ש. ולכאור' נרא' לע"ד דלהא לא היינו צריכי', דפשיט' שלא תהא איסור ת"כ¹⁴⁰ לשמי' או כה"ג מה שנהגו הדור' חמור' ממה שהוא מן התורה, דנהי דכל תיקון רבנן כעי' דאוריית' תקון,¹⁴¹ אבל חמור וקשה טפי מדאוריית' לא תקנו, אבל היינו צריכי' שלא תהא חמור משבועה שהיא כעין דאוריית', וק"ל. אבל על כל פנים פשיט' שאין לנו דבר חמור משבועה דאוריית', והרי חרם חמור הוא ג"כ דינו כשבועה. וכן ראיתי ג"כ באחת מן התשובות¹⁴² על הא דכתיו¹⁴³ על אנשי יבש כי השבועה הגדולה הית' לאשר לא עלה אל הש' במצפה מות יומת, ותניא בילמדנו¹⁴⁴ בשם ר' עקיב' וכי שבועה הית' שם, אלא ללמדך שהחרם הוא השבועה והשבועה הוא החרם, ואנשי יבש לא עלו ויתחייבו מית' כו'.

והשתא כיון שראינו מתשובה מהר"ם הנ"ל שאותו האיש נתחייב נדוי ומלקות על שלא קיים התנאי' שקבל עליו בחומר אף באמירה בעלמא, כ"ש איש כמון

138 מרדכי הגדול, כת"י אוקספורד 678, דף 275. התשובה — שכפי שמפורש בכתב-היד, איננה של מהר"ם, כי אם תשובת גאונים מספר המקצועות — נדפסה על-ידי א"י איגוס, "תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל", חורב, יב (תשי"ז), עמ' 212–213, סי' 17 (איגוס השתמש בכתב-היד השני של המרדכי הגדול: ניירורק, בית-מדרש לרבנים Rab. 673. וראה גם: סמ"ק מצוריק, א, עמ' קנא).

139 מרדכי הגדול, כת"י אוקספורד 678, דף 239א–ב (=מרדכי, שבועות, סי' תשנז).

140 =תקיעת כף.

141 בבלי פסחים ל ע"ב, ועוד.

142 תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, אמצע סי' רפה, מתוך דיני החרם לרמב"ן.

143 שופטים כא, ה.

144 תנחומא, וישב, ב.

שמעלת בח"ח וש"ד וק"ס ככל אשר זכרתי לעיל. וכת' ג"כ הרמב"ם¹⁴⁵ מי שעבר על אחת מן הדברי' שהייב' עליהם נדוי אפי' אם נדחו הקטן שבירשאל חייב' הנשי' וכל ישראל לנהוג בו נדוי, ומונה המזלזל בדבר אחד מדברי' סופרי' וא"צ לומר מדברי' תורה כו'. ועתה כשהדיוחך והבדילוך ונידוך כל אלו חכמי הדורות ישישי הדור יצ"ו על מה שזלזלת עברת והקלת באיסורי' חמורי' שבתורה, אין ספק שהנשי' וכל ישראל יתחייבו לנהוג בן נדוי וירחיקוך עד אשר תאבה ותשמע ותשוב ונרפ' לך.

והנה אביע לך עוד רוחי ואודיע את דברי' אותך, ושמע נא מילתי וכל דברי' האזינה, כי אמרי' [9 ע"א] הגיעו לאזני וקול מלין אשמע, ורוח על פני יחלוף תסמר שערת ראשי, איך כי באת אתה לתרץ את עצמך בטענה שאינה אלא מן השפה ולחוץ, וכהתל' אנוש תהתל' להסיר לב ראשי עם, ואמרת כי מפני האנוס והדוחק הוצרכת להפר ברייתך ולמעול בשבועתך ולזלזל בחרמך, כי בתך היא גדולה והרי היא ברשות עצמה, והיא מאנה ובעטה ולא רצה לקבל ולעשות את אשר נדרת וקיימת ונשבעת' אתה, כי זה שבע שנים דאימרדא בקת"א לבק"א ולא אבה שמוע בקולך, ולזאת הסיבה אתה אנוס, ואנוס פטרי' רחמנ', זה תורף דבריך אשר שמעתי ממטעמי טעמך. ובינותי מתוך דברי' רבותינו יצ"ו גדולי צרפת שהוכיחו אותך על כך וטפחו על פניך, ומדבריהם למדתי והכרתי את דעתך. וגם דחקת לתלות בוק"י סריקי ולהחנק באילן גדול הוא רבינ' שלמה בן אדרת אשר תמכת אתה או רעיך המיחלי' לחסדיך טועמי טעמך ורוצי' לזכותיך באחת מתשובותי אשר מצאו להם באחת מן הקובצ' ושמוה עיקר, ואתה אל תתאוה למטעמותם, כי ודאי לחם כזבי' הוא, וגם אנחנו נדבר בה אי"ה ויהיבנא להו טעותיהו ונראה דברי' מי יקום.

אמנם מזה אשר אמרת כי אנוס אתה, ובזאת המילה הערומה הקטנה לבד אמרת לדחות ולהפטר מכל הקישורי' והשבועו' והחומור אשר זכרנו זה פעמי' רבות, עד אן תמללו אלה ורוח כבירי' אמרי' פיקם, כבר קדמוני רבותיי רבני צרפת יצ"ו והודיעו והראו לך מקום טעותך והכוך על קדקדך ושחקו עצומך, ואף אני אבא אחריהם ואענה את חלקי ואומר אמרי' ברשות ובשליחו' דרבותיי, ואתה הט אונך ושמע.

תחלה אני רואה הלשון את אשר קיימת עליך בק"ס ובשני עדים וז"ל, זכרון עדות כו' ואמרו לנו הוו עלינו עדים וקנו ממנו בקניין גמור אגב סודר וכתבו ותנו כו' עד וקבלנו עלינו בחומר קניין הנ"ל ובח"ח ובש"ד לאשר ולקיים כל התנאי' הנזכרי' לעיל בכלל ובפרט כו' וקנינא כו' עד שלמה בר [9 ע"ב] יצחק הכהן וצ"ל, יודא דעלמדיג בן הח"ר אבא ז"ל. הרי כאן מבואר שקבלת עליך בק"ס ובחרם ובש"ד לאשר ולקיים כל אות' התנאי' ההם הנעשי' ביניכם בכלל ובפרט, ובראש התנאי' ההם מבואר באות' היריע' כי קבלת עליך בזה הלשון, וכן מקבל עליו הרי' ועליקמן בא"ק הנ"ל לעשות שכתו צאריט הנזכרת תקבל קדושי' מן הרי' ליזר בן הרי' ליוזא הנזכ' כדת משה וירשאל כו', א"כ קבלת עליך בק"ס ובחר' ובש"ד לעשות שכתך

תקבל הקדושי מאותו ה' ליזר יצ"ו, א"כ על כרחך אתה חייב לעשות כן בכל כחך שתקבל היא הקדושי מאותו ר' ליזר. ודאי אם נשבעת על כתך שתקבל היא הקדושי, ולא נשבעת שתעשה אתה שתקבל היא הקדושי, רואה אני את הדברי שהיה בזה לפקפק ומקום לבעל המחלוקת לחלוק, ולדחוק בפרצה דחוקה ולומר שזה נשבע על אחרי מה שאין בידו, ודומה למאי דכת' הרמב"ם פ"ה דהלכות שבווע' וז"ל¹⁴⁶ כל מי שנשבע על אחר' לעשות כן וכך או לא יעשו, אפי' היו בניו או אשתו, אינו חייב בשבועת כטוי, שהרי אין בידו לא לקיים ולא לבטל, ומכין אותו מכת מרדות כו', עד ואין (אותו אחרי) [אותן אחרים] נזקקי לקיים דבר הנשבע אלא א"כ ענו אמן כמו שביארנו, ואם יקיימו דבריו הרי אלו משובחי' שלא הרגילו להוציא שבועות שוא כו' עכ"ל. והנה ניכר במקום הזה ויהיבני' לטעוטי' לאות' שבאו או שיבאו לרמות זה המעשה להאי דכתב הרמב"ם בכאן. א"כ מתחילה אף לפי דבריהם צריכי' הם להודות על כל פנים שזהו ה' וזעליקמן ב"ק חייב מכת מרדות כל זמן שלא נתקיים שבועתו. ועוד ע"כ צריכי' הם להודות שאם קיימה בתו את שבועות אביה הית' משובחת, שלא הרגילה אביה לידי שבועות שוא, ולקמן נדבר בזה אי"ה. עוד על כרחינו כל האומרי' כך צריכי' לעשות כל אותם שהתעסקו והיו עם ואצל הדברי' והמעמד ההוא טועי' גמורי', שלא ידעו ששבועה כזה הרגילה לידי שבועת שוא וק"ל. אבל על בחינת האמת לפי עניוטינו שאין נדון זה [10 ע"א] דומה להאי שכתב הרמב"ם כלל, דודאי התם מי שנשבע על אחר' שיעשו דבר פלוני, כגון שפלוני יזרוק צרור לים או שזו תקבל קדושי' מפלוני, זהו שכתב הרמב"ם שחייב מכת מרדות, שהרי אין בידו לקיימו, שאף אם הטריח בכל יכולתו ויתן להם כל ממון שבעולם לעשות ולא השגיתו הרי הוא שבווע' שוא, שזה לא נשבע אלא שודאי יזרוק והרי לא זרק, וק"ל. אבל בנדון זה שלפנינו שלא נשבע אלא שירצה לעשות שתקבל פלו' קדושי' מפלוני זה, ולא נשבע ותלה על אחרי', אבל נשבע ותלה בעצמו רק שירצה לעשות כו', וכיון שעושה כל מה שיוכל לעשות הרי הוא פטור, שהרי לא קבל אלא שירצה לעשות שתקבל הקדושי, והרי עשה כל מה שבידו לעשות, ומאי ה"ל למיעבד, וק"ל. אכן מ"מ רואה אני בע"ד שגם בזה אינ' נפטר מידי שבועתו אלא עד שיעשה כל מה שיוכל ושיש כח בידו לעשו', אפי' אלף תרקבי דדינרי צריך ליהיב לה אם היה בידו עד שתקבל הקדושי' או לגרשה מביתו ולעגנה עד שתלבין ראשה, או לכופה בשוטי' לפי דעת הרמב"ם, או לראב"ד לכופה ולענות ולמעט צרכיה ומוזנותיה¹⁴⁷ כאשר נדבר בו לקמן אי"ה, שהרי קבל עליו בשבועה לעשות כן שתקבל קדושיה, וכל זמן שלא יעשה כל מה שבידו לעשות הרי הוא עובר בשבועתו.

ולא דמי לפע"ד להאי¹⁴⁸ דקיומ' אי לא אפייסני' ליהוי גיט' ואזל ופייס ולא אפייס',

146 רמב"ם, הלכות שבועות, פ"ה, הל' א-ג.

147 רמב"ם, הלכות אישות, פכ"א, הל' י: "כל אשה שתמנע מלעשות מלאכה מן המלאכות שהיא חייבת לעשותן כופין אותה ועושה אפילו בשוטי"; השגת הראב"ד שם: "כופין אותה ועושה אפי' בשוטי, א"א מעולם לא שמעתי יסור שוטים לנשים, אלא שממעט לה צרכיה ומוזנותיה עד שתכנע".

148 בבלי גיטין ל ע"א.

ואסיק אטו תרקב' דדינרי' בעי למית' לה כו', דהת' ודאי כי אמ' אי לא אפייסנ' ליהוי גיט', היה גלי דעתו שרצה לפייסה ולבטל גיטא, וכיון שפייס' כפי הנכון בדבר גדול ולא איתפייס', טפי מהני לא הוי בדעתו, ואדעת' דהכי לא התרצו בגיטא ולא הוי גט, דודאי בדעתו ובהקפדתו תליא מילתא. דלא גרע מאמר לשלוחו לגרשה במקום פלו' וגרשה במקום אחר דלא הוי גיטא¹⁴⁹ אע"ג דאיהו לא אתני מידי אבל אנן סהדי שיש לו להקפיד בזה, א"כ כהאי כי רוצה שאמ' לפייסו והרי פייסה בדבר הראוי כפי מה שאנן סהדי שהיה בדעתו וביתר יש לו להקפיד ודאי [10 ע"ב] (הטעם) [התם] לא הוי גיטא, דודאי אדעת' דהכי לא אקני לה גיטא. אבל מי שנשבע לעשות דבר פלו' לא נפטר מידי שבועתו כלל עד שיעשה (מה) כל מה שיכול לו לעשות, דכתי'¹⁵⁰ לכל אשר יבטא אדם בשבועה, אפי' אם יעלה לו על זה אלף תרקבי דדיננרין אם הם בידו צריך לקיים שבועתו. אכן אם הוא יתחרט יכול לילך אצל חכם במקום הראוי, אבל בזולת זה (אם) [אין אפשר שיצא מידי שבועתו, אפי' אם יעלה עליו אלף תרקבי אם הם בידו. ובמקום הזה אין צריך פנים ששבועה זו אין לה התרת חכם. א"כ כל שחננו השם לב לדעת יתן ללבו ויבין, אף לפי דברי אלו המסלפי' והמחלפי', גורעי' ומוסיפי', להוציא יש מאין ודבר מלא דבר, לעזור ללא כח ולהושיע זרוע ללא עז, דאף לפי דבריהם של אלו המסייעי', על כל פני' לא נפטר מידי שבועתו עד שיעשה כל מה שיכול לעשות, דהיינו לעגנה עד שתלבין ראשה ולא להשתדל לה בשידוך אחר ושלא לתת לה נדוני' ולפרנס' בשום דבר, דהא אצל המלאכו' שהאשה ע[ו]שה לבעלה ואיני עושה כתב הרמב"ם שכופי' אות' בשוטי', ולראב"ד שכתב שמעולם לא שמע יסורי שוטי' בנשי', הרי כתב שלכל הפחו' כופין אות' שמענין אות' וממעטין צרכיה ומזונתיה כו'. ומה הת' באילו המלאכות שלנא' נתחייב בהן אלא מתקנ' חכמי' בלבד כופי' אות' בכך, הכא בנדרן דידן שנתחייב' במצות עשה שבתורה כביכוד אביה ושלא להמרות את פיו, דכך אמרו חכמי'¹⁵¹ איש איש אביו ואמו תיראו הרי כאן שני', א"כ למה נאמר איש, אלא באיש יש ספק בידו לעשות ואשה אין ספק בידה לעשות, ואסיק אמר רב אידי לפיכך אם נתאלמנ' או נתגרשה אף אשה חייבת. והכ' ודאי יש ספק בידה, וכיון שהיא מצות עשה ודאי כופין אות' עד שתצא נפשה, וכ"ש הכא שאם לא תקיים מצות אביה, את אביה היא מחללת ונעשה כעובר עבירו' חמור', שיש לו לאביה לכל הפחות לכופה בכל מה שזכרתי כיון שהוא נשבע [11 ע"א] לעשות כו', ואף היא חייבת כי דבר תורה כדפירשתי. ותני' נמי¹⁵² מניין כשאמר לו אביו הטמא או אל תחזיר אבידה כו' ת"ל אני השם כולכם חייבי' בכבודי כו', הרי אי לאו קרא היה מצות כיבון[ד] אב דוחה אפי' עשה ול"ת שבתורה, א"כ כ"ש הכא בנדרן זה שהיא חייבת כביכוד אביה לעשות מה שקבל ופסק עליה אף בחרמות ושבועו' חמור', ואף כופין אות' עד שתצא נפשה ככל מצות עשה שבתורה, דהשווה הכתוב

149 שם, סו ע"א.

150 ויקרא ה, ד.

151 בבלי קידושין ל ע"ב.

152 בבלי יבמות ו ע"א.

אשה לאיש לכל עונשין שבתורה, וכ"ש כופין אות' בשוטי' לדעת הרמב"ם, וכענינו מיעוט צרכיה ומזונתיה לדעת הרנא]ב"ד כדפי' לעיל. ויתר אלף שלא היה לו לאביה להשתדל ולסייע ולתת יד לפשיעוניה, וק"ל.

ואם יאמרו המושלים, מהבלי הבלי', ומסייעי' ונותני' יד לעוברי עבירה כדי למשוך העון בהבלי' שוא, שהרב והאב שמחלו על כבודם כבודם מחול,¹⁵³ והכא שמא מחל זה האב על כבודו, הרי לאלתר זהו בנין אב וגזירה שאינו שוה לו, דא"כ הרי הוא הזיד ופשע ועבר על החרם וש"ד וק"ס, שהרי לא עשה שתקבל בתו הקדושי' כו', אבל עשה בהפכו, שאם לא מחל לה מתחייבת היא לעשות, וק"ל ואין זה צריך פני'.

ועוד אני רואה בע"ד דבר פשוט שאפי' אם היית' היא נשבעת שלא לקיים מצות אביה, הרי היא לוקה, ככל דין הנשבע לבטל את המצוה, וק"ל. ואית' ג"כ במיימוני פ"א להלכות שבויעו¹⁵⁴ (דאי) [דמי] שנשבע לבטל המצוה כגון שלא להלביש ציצית כו' עד ואם היה מויד לוקה, וכת' עוד שם בהג"ה¹⁵⁵ וז"ל פסק רב יהודאי גאון שבכלל זה מי שנשבע שלא יכנס בתקנת הקהלה וכן כת' בעל ספר המצות¹⁵⁶ שראה בתשוב' הגאון ר"י בר יודא ורבי' יוסף טב עלם כו'. הרי כדין מי שנשבע לבטל המצוה או אפי' שאינו רוצה ליכנס בתקנת הקהל שלוקה על השבועה וצריך לקיים מצות הקהל, כ"ש הכא שתלקה זאת האשה ושתקיים מצות אביה שהוא עליה מצות עשה גמור כדפי' לעיל. ומדיני' היינו כופי' אות' לכך [11 ע"ב] אי לאו שאביה בעצמ' פרץ פרץ, ואת מבצרי' בת יהודה הגיע לארץ, וק"ל.

ועוד אני אומר כיון שבתו זו סומכת על שולחננו ומציאתה ומעשה ידיה שלו כדאמ' פ"ק דב"מ,¹⁵⁷ משום איבה אפי' בגבר' דלאו קפדנ', ומסיק שם א"ר יוחנן אפי' גדול וסומך על שולחן אביו הרי הוא כקטן כו', וכיון שהאב זה זוכ' במציאת' דאתי' מעלמ', כ"ש שזוכ' לזכות' ולשדכ' למקום נכבד כרצונו, ועליה לקיים משום איבה, וק"ל. ואמרין נמי כה"ג בפ' אלו נערות במתני'¹⁵⁸ נמצא בה דבר ערוה או שאינה ראויה לבא בקהל אינו רשאי לקיימו, ופרי' בגמרי' וניתי עשה, פי' דולו תהיה לאשה, וידחה ל"ת דלא יבא בקהל, ומשני היכ' אמרין דאתי עשה ודחי ל"ת, כגון מילה בצרעת כו' דאי אפשר לקיימי' לעשה, אבל הכא אי אמרה לא בעינ' לה מי אית' לעשה כלל. ופי' רש"י מי אית' לעשה כלל והשתא נמי מלמדין אות' לומר איני רוצה כו'. וע"כ ה[נ]ס"י שמלמדי' אות' ר"ל שמשתדלי' עמה בע"כ עד שתאמר איני רוצה כו', דהא מתנית' סתמא קאמ', דמשמ' שכל הנשי' שאסורי' לבא בקהל אינו רשאי לקיימי', ולא חילקה בין אמרה איני רוצה בו בין לא אמרה, היינו משום שאפי'

153 בבלי קידושין לב ע"א.

154 רמב"ם, הלכות שבויעות, פ"א, הל' ו-ז.

155 הגהות מיימוניות, שם, ס"ק ב (וראה נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, נירדורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 464).

156 סמ"ג, לאוין רלח, דף סט ע"א.

157 בבלי בבא מציעא יב ע"א-ע"ב; כתובות מז ע"ב-מז ע"א.

158 בבלי כתובות לט ע"א; מ ע"א.

אות' שרצה בו ולא רוצה לומר איני רוצה בו, מ"מ מלמדן ומשתדלי' עמה אף בעל כרחיה עד שתאמר איני רוצה בו כדי לקיים שניהם. כ"ש במקום הזה שהיה ללמדה ולהשתדל עמה ולכופה אף בע"כ עד שתאמר רוצה אני במצות אבי כדי לקיים מצות עשה דכבוד, ושלא ימעול אביה באיסורי' הללו, ומפני כמה תקלות הנמלכ' ונתלי' בו, ונקל לכל משכיל.

ועוד מעלה עשן ראיתי, וזרן מחשבותיך נלאיתי, כי פנית אל רהבי' ושטי', כזכר' ושקרי' יביט נגדיך, ומתים יתרישו בדיך, ושקר אין (לא) [לן] קיומ', ולית בק"א בר יומ',¹⁵⁹ כי אמרת שבתך צארידא, היא המסבכת את כל ההתדרה, שמעלת ושתמעול באסורי חרמות ושבווער' והנתלה בו, כי היא נתנה עיניה באחר ולא [2] ע"א] רצת' בזה, וזה מה שראיתי לזכות בו. אשאלה נא ואת' תענה. א"כ הוא אשר לא יכזבו מימך, כשהתרה בך המופלא שאירי ב"ד¹⁶⁰ הוותיק האלופ הר"ר אפרים יצ"ו בשליחות ובכח אחיו הנכבד הר' ליווא יצ"ו¹⁶¹ בפני הגאון נשיא הנשיאי' א"מ מוהר"ר יודא סג"ל יצ"ו ויתר החבור' שהיו עמו ועמדו שם, והזהירך על שבועתך וקשרי אצבעותיך, למה שחקת ושחקת ולא גילית מה בלבך, וזמותך בל עברה פיד, ונתת פרי' זרי', שוא ושקרי', מזולת אלו, גם נתת טעמן לפגם מצדדי' אחרי' למרחקי' בערי הקצוות. וכאשר לא עמדו דיניך, ונבעו מצפוניך, ולא יאמנו דבריך, והחזקת כפרן, שנית את טעמן ומצאת לכדות עוד טעם אחר לאמר כזאת כי בתך בת יכ"ל¹⁶² היא לא רצת' בזה ומנעך מכבוד, כי עיניה ולבה נתנה באחר, ולבך אונסך ולעבור ק"ס וחרם ושבועה. אין ספק שדבר זה מבואר ששקר אתה אומר, ודבר זה בדיתך מלבך, אע"פ שאפי' אם היה אמת לא הרוחת כלום כאשר נבאר לקמן, מ"מ רואה אני לבאר טעותך ושאין להאמינך לחלות סרחונך בעילא זו, דאי כדברך כן הוא, אי אפשר כאשר הזהירך והתרה בך האלופ הנ"ל בשליחות ובהרשאת אחיו יצ"ו שתקיי' נדרך ושבועתך בפני הגאון נשיא הנשיאי' א"מ מוהר"ר ס"ל וחכרי' שהיו עמו, על כל פנים אם היה דבר של טעם עיקר או ממש עמך לומר שמוכרת ואנוס אתה או כה"ג, מי לא היה לך להודיע ולהוציאך מן החשד העצום הזה בחיוב גמור, והא אסיקנ'¹⁶³ המדיר חבירו בפניו אין מתירי' לו אלא בפניו, ואית' בירושלמי¹⁶⁴ דטעמ' משום חשד, וכת' הרשב"א בתשוב' אתה ח"ל¹⁶⁵ כל שבועה שנשבע אדם לחבירו אין מתירין לו אלא מדעתו כמו שאמר¹⁶⁶ במדין נדרת לך והתר במדין, אבל אם אין לשמעון זכות באות' שבועה ולא הית' שבועה לתועלתו נשאל הוא אפי' שלא בפניו ובלבד שיודיענו כדי שלא יחשדנו דעובר על שבועתו כענין שאומ' בירושלמי

159 על-פי בבלי חולין נח ע"ב.

160 = בן דוד?

161 אבי החתן המשודך.

162 על-פי מלכים א ז, כו.

163 בבלי נדרים סה ע"א.

164 ירושלמי, שם, פ"ה, ה"ד, דף לט ע"ב.

165 תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' רמט.

166 בבלי נדרים סה ע"א.

הנשבע לחברו בפניו אין מתיירי' אלא בפניו כו'.¹⁶⁷ א"כ מכ"ש הכא דנשבעת בשבועה דאוריית' [2] ע"ב ובח"ח ובק"ס לצור"ח¹⁶⁸ ולתועלת אותו הנכבד כמר ליווא יצ"ו ובנו יצ"ו, וכשהזהירך והתרה בך ע"י שלוחו בפני הגדולי, שהיה לך להודיע טעמך כדי להוציאך מן החשד, וק"ל, ומדלא עשית כך אבל הנקט לנקותך בעילות ומענות רעועות מזולת אלו, מבואר להדיא ומוכח מילת' שפיר דאין הימנות' בידך. ואסקינ' נמי פ' הניזקי¹⁶⁹ היכא דאשכחי ולא א"ל והדר אשכחי וא"ל, נכרי' הדברי' שקר, וכ"ש הכא כדאשכחי אות' האלוף יצ"ו הנ"ל והתרה בך והזהירך בפני הגאון יצ"ו הנ"ל והני דעמו ולא אמרת לי. והשתא כיון דאיתכחשת בקמיית' ולא מצית קאי, מצאת עילא אחרת, פשיט' שמוכיחי' ונכרי' הדברי' כדאי' ושקרי' ודלית הימנות' בידך. והכי נמי מסקינ' בפ"ג דכריתות¹⁷⁰ א"ר מאיר אם מכתחילה אמר מזיד הייתי שומעין לו אבל היה דן עמהם כל היום כולו ובאחרונ' אומר מזיד הייתי אין שומעין לו כו', וכ"ש בנדון זה שכל הימ' האלו היית דן ושולח כמה אמתלאות שקרי' ובדאים שלא נתקיימ', ועתה באחרונ' לקץ הימ', כשהוצאת את בתך מרשותך והמירה את דתך וגדר אבני' נהרסה, תפסת בהאי שטות' דבדות' ובדות'. ואפי' לרבנן דפליגי עליה דר' מאיר ואית' להו דנאמן לומר מזיד הייתי כו',¹⁷¹ היינו דווקא כשאמר בתחלה סתם לא אכלתי והשתא מתרץ לדיבורי' לא אכלתי שוגג להתחייב עליו קרבן אמרתי אלא מזיד, אבל פשיטא היכא שאני' יכול לתרץ דיבורי', כגון שאמר בפירוש ולהדי' לא אכלתי כלל, ועתה כשדן כל היום כולו ובאחרונ' בא לומר מזיד הייתי, פשיט' דאפי' רבנן מודו כיון דאחזוקית' לשקורי' בכל מיני טענותיך ועתה את' בא באחרונ' בטענ' רעועה וגרועה זאת, כל אפי' שוים שאין להאמינך. והכי נמי משמע פ' האשה שלום דקתני¹⁷² קטטה בינו לבניה ושלום בעולם ובאה ואמרה מת בעלי אינה נאמנת, ומסיק שם כגון דאמר' לבעלה גרשתי בפני פלו' ופלוני ושיילינהו ואמרי להד"ם ומסיק מ"ט דקטט וא"ר חנינא משום דמשקרה כו', הרי קמן כיון דקאחזינ' דקמשקר' [3] ע"א] בתחלה כשאמרה גרשתי כו', אף כשבאה עת' ואומרת מת בעלי, אינה נאמנת, דאחזוקינהו לשקורי' מפני שנאתו אליו, כדפרש"י הת', אע"ג שמקבלת עליהם כל החומרי' שבסופ' איכ' בעלה על רגליו והוא מלת' דעביד' לגלוי, אפי' הכי כיון דחזינ' דמשקר' תחלה אחזיקנ' לה דהשת' נמי משקרה. כ"ש וכ"ש הכא דהוי מילת' דלית' לגלוי כלל, ולית' ב' חומרי' בסופו כלל, וחזינ' דשקורי' קמשקרת כמה פעמי', פשיט' דגם השת' אחזיקנ' לך דשקורי' קמשקרת כדי לפטור עצמך מממון ומשבועה ומכמ' אסורי' ותקלות העמוסי' עליך, אשר כדי הם אצלך לשקר ולבדות לנקות ולטהר עצמך מהם כנגד ברואי מטה, וכאילו אין אוון שומע ולא עינים רואות מלמעלה, ואין לך

עד כאן תשובת הרשב"א. 167

=לצורך. 168

בבלי גיטין נד ע"ב. 169

המשיב סמך כאן על זיכרונו, וטעה; כוונתו לספרא, חובה, פרק ז, הל' ד (מהדורת ווייס, דף כ ע"א), המוכב בתוספות למסכת כריתות, דף יב ע"א ד"ה או. 170

משנה כריתות פ"ג, מ"א. 171

בבלי יבמות קיד ע"ב (במשנה); קטז ע"א. 172

מורא שמים כמורא בשר ודם, וק"ל. וכלל א"ח¹⁷³ זהו עונשו של בדאי אפי' אי אמר אמת אין שומעין לו, כ"ש הכא שהוחזק בדאי, ומוכיחי' הדברי' שגם בזה אינ' את' אומ' אמת, אין ספק שאין להאמינך גם בזה כלל, ככל אשר זכרתי לעיל. ואולם עוד אני אדרוש אל אל, ואל אלקי' אשים דברתי, כי הרוחבת פיה לבלי חוק, ועצור במילין מי יוכל, כי עיניך יראו זדו' ולבך ידבר תהפוכו', כולם אחוזי חרב מלומדי מלחמה, התבוננת עד רחבי ארץ, אמרת(י) וסברת לפטור עצמך מן השבועה דאוריית' והח"ח וקניין סודר שקבלת עליך לקיים התנאי' ולעשות שבתך תקבל הקדושי' מהיקר הר' ליור יצ"ו במה שכתבת' לאמר כי בתך נתנה עיניה באחר, ולא רצת' ולא ניח' לה בזה, ולכך נאנסת כאונס גמור, וכה"ג דברי' עצומי' עצמת אתה והבא בדבריך והלוחם [מ]לחמתך, לאמר שמתוך האנוס בזה אתה פוטר מן הכל ובכל מכל כל.

אף לזאת יחרד לבי, פקחתי עין ואבא במשפט עמכם, ולא אחשוך פי ואדברה, כי מה ידעת ולא נדע, תבין ולא עמנו הוא. הרי כתב מהר"ם בתשובתיו ומביאו במרדכי פ"ק דב"מ¹⁷⁴ בראובן שכת' לשמעון כשיהיה בנך ראוי לקדש אם לא אקבל קדושי' או בתי בעצמ' [13 ע"ב] לא תקבל קדושי' אם תהיה ראויה לקבל קדושיה אתחייב לך ב' זקוקי', ומת ראובן קדם שהיה בן שמעון י"ג שנה וגדלה ועמד' וניסת לאחר, ועת' תבע שמעון הקנס מבניו כו', והשיב מהר"ם ושקיל וטרי הרבה, וסוף פטור את היתומי' כיון שמת ראובן תוך הזמן, שאין לך אונס גדול ממית' שאילו היה חי היה מפייס בתו שלא תנשא אלא לזה, וכיון שמת מאי ניהלי' למיעבד, והבני' לא ידעו בתנאי אביהם, ועוד כיון דאביהם פטור שלא יכול לקיים תנאו גם היתומי' פטורי' כו' עכ"ל. הרי כת' מהר"ם להדי' ופטור היתומי' מן הקנס מפני האונס הגדול כי מת אביהם ולא יכול לפייס את בתו. הרי מבואר שאם היה חי היה חייב על כל פנים בקנסו משום שהיה לו לפייס את בתו, דאי אמרת שאפי' היה חי נמי היה פטור אם לא יכול לפייס את בתו, א"כ פשיט' שהיתומי' פטורי', דלא עדיפי' מאביהן, דאינהו נמי לא יוכלו לפייסה דכבר נישאת לאחר, ומה צריך מהר"ם להאי טעמ' משום אנוס דמת ומאי הוי ניהלי' למעבד ושהיתומי' לא ידעו בתנאי אביהם כו', אלא ודאי מוכח מילת' שפי' שאל¹⁷⁵ היה הוא קיים היה חייב לפייס את בתו עד שתקבל קדושיה מזה או ליתן קנסו, וכ"ש על אחת אלף בנדרן זה שקבלת עליך לעשות שבתך תקבל קדושי' מזהו היקר הר' ליור יצ"ו בס"י¹⁷⁶ ובק"ס ובח"ח ובש"ה, וע"כ אתה חי שעליך לקיים או ליתן קנסו, וזהו נכון למבין. וקח נא פניני' מן הים והאמת ממי שאמרה.

173 = אמרו חכמים. בבלי סנהדרין פט ע"ב.

174 מרדכי, בבא מציעא, סי' רמו. וראה: דרכי משה, אבן העזר, סי' נ, ס"ק ג: "דיש לדקדק באותה תשובה דלא כרשב"א דלעיל דחשיב ליה כאונס מה שהבת אינה רוצה" (תשובת הרשב"א היא זו המובאת להלן, ליד הערה 189).

175 = שפיר שאלמלא.

176 = בסיטומתא.

גם זה לי עוד ראייה מבוארת לפע"ד מתשובת מהר"ם פ"ד דנדר"י המדיר,¹⁷⁷ על ראובן ששידך בתו לשמעון שהיה מעיר אחרת ולא הכירו כו' עד ושוב נודע שהיה שמעון חולה בחולי הנכפה ועת' בתו ממאנת מלהתקדש לו כי איננה יכולה לקבלו כו', והשיב מהר"ם להחזיר לו ערבונו כו' עד ועוד הרי אמר [14 ע"א] ובלבד שלא יעכבנו אונס, ואונס גדול הוא זה שבתו ממאנת להתקדש, והדין עמה ויש לה אמתלא גדולה לדבריה מפני הסכנ' ומפני כמה דבר' כו', עד סוף דבר נכפה אונס גדול ביותר כמו שטות ושיעמום כו' עכ"ל. הרי מזה למדנו דמהאי טעמ' דווקא פטרו מהר"ם את האב כיון שאנו רואי' ומכירי' באונס הגדול והידוע שהיה לבתו, ושכדין היית' ממאנת כמה שקבל אביה מפני הסכנה, כיון שנודע לה שהיה לו חולה הנכפה, וגם אביה תחילה לא היה יודע בו כמו שזכר שמעיר אחרת היה ולא היה מכירו, וטעות גמור היה אף לאביה כמו שמבואר מתוך הלשון, ומשום הכי קפטרו מהר"ם. אבל אי (הוא) [היא] אמרה (לה) [לא] בעיני' לי' ואין רצוני במה שקבל אבי בלתי אונס ידוע ומפורסם, הרי האב חייב בערבונו, ולא היה מצי טעון אונס אני מפני שבתי נתנה עיניה באחר ואינה רצה¹⁷⁸ במה שקבלתי אני. א"כ בנדרן דידן כ"ש דלא מצי טעין הכי ולומ' אונס אני כיון שבתי אינה רצה מה שקבלתי אני כדי לפטור עצמו מערבונו וממ"ח וש"ד וק"ס וכל הנתלה בו. וזה פשוט ומבואר לכל משכיל נכון ואינו חולק על האמת.

ועוד לי ראייה מבוארת לפע"ד מתשובת מהר"ם בתשובה השייכי' לדיני קניין, וגם היא במרדכי הגדול פ"ק דקדושי,¹⁷⁹ וז"ל וששאלת על אודות הקטנה פחות' מבת י"ב שנה שהשיאה אמה ואחיה חוץ לעירה ע"מ שיהא בעלה דר עמה במקומה, וכן עשה ודר עמה כמו חצי שנה, ושוב בא אצל אביו ורצה לכופה שתלך אחריו, והיא מוחזקת בנכסי', והלכה אמה בלא דעת' אחר חצי שנה לנשואיה לפני חשובי' ופשרה עמו להוליך את בתה חוץ לעיר, וקבלה על עצמה בקניין גמור, וזאת הפשרה הית' בלא דעת בתה, והבת צווחת ואומרת שאני' חפיצה להוציא הנכסי' מידה כי יראה שיברחם ממנה. לית דין צריך בשש כי דבר פשוט הוא דלאו כל כמינה דאמה לחוב בלא דעת' אחרי שלא פסקה במעמד' [14 ע"ב] (ואינה) [ואין] צריך להאריך בזה, דאפי' למ"ד (שמה) [שמא] נתרצה האב,¹⁸⁰ שמא נתרצה הבת כמה שעברה אמה להפסיד זכותה במה שכבר זכת' לא אמרינן, ושל' מאיר בר' ברוך. הרי קמן שמתחילה כתב שהלכה אמה בלא ידיעת בתה כו', משמ' משום שהיה הדבר ודאי וברור שההליכה והפשרה היית' בלא ידיעת בתה, לכן לאו כל כמיני' דאמ' לחוב לה בלא דעת' אחרי שלא פסק' במעמד' כו' כמו שכתב מהר"ם. ומשמא (!) ג"כ קצת

177 מרדכי הגדול, כת"י אוקספורד 678, דף 166א-ג (למסכת כתובות, פרק המדיר !). התשובה נרפסה (מכתב-היד השני של המרדכי הגדול, ראה לעיל, הערה 138) בתשובות בעלי התוספות, סי' נה.

178 =רוצה. וכן להלן.

179 מרדכי הגדול, קידושין, כת"י אוקספורד 678, דף 193ד-194א (=תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס

קרימנה, סי' ריו), ונכפל שם דף 375ג-ד, בתוך "תשובות מדיני קניין".

180 בבלי קידושין מה ע"א-ע"ב.

שאם לא היה הדבר ברור שלא בידעי' בת' היית' עושה, לא היה הבת נאמנת לומר שאני רצה במה שעשת' אמה, והיה עליה לקיים מה שקבלה אמה עליה בקניין. וכ"ש בנדרן זה שהדבר מבואר באין ספק שכל מה שעשה אביה והמשכיל דודה אחי אמה הרי שלמה כ"ץ יצ"ו לזווגה ולשדכה במקום נכבד וראוי, דחזקת' שמרצוני' ובידיעת' היה כל זאת מקדם המעשה ולאחר המעשה ואין זה צריך פני', א"כ פשיט' שחייבת היא לשמור ולקיים מה שקבלו המופלג החכם האמיתי דודה הנ"ל ואביה בק"ס בח"ח ובש"ד. ואף אם תאמרה היא השת' שלא בידיעת' היה, לאו כל כמיני', דהדבר' נכרי' ששקר הם אומרי', דדינ' ומנהג' לאו הכי הווי', ועליה להביא ראיה ברורה כלי שפתי מרמה דכן הוא, דתמור והפך הדין המנהג הוא זה שכתרו וכחשו היר', דהא ודאי גם אנן סהדי ויודעי' דאף קדם המעשה ולאחר המעשה ארצוהי ארצוהי קמה ונתרצ' במה שעשה אביה ודודה המופלג הנ"ל ושמחה וקבלה, דהא אף לפי התרמית ושקרית שהולידו עתה מבטנם, שהבת מאנה וסרכת דרכיה והמירה את דתה וברית' ונשבעת או הדירה שלא להתרצ' לזה מה שעשה אביה ודודה הנ"ל, לא אישחמיטת' ולא איתמר דבשעה ראשונ' וביומ' קמ' היה, אבל אף לפי תרמיתם לא היה כ"א לאחר זמן רב, וק"ל.

ובר מן דין הרי מבואר מאותה [15 ע"א] תשובה הנ"ל שכתב וכפל ג"כ דהאי היינו טעמא שאין על הבת לקיי' קניין אמה כיון שחובה והפסד והזיק הוא לה להבת ואנן סהדי שלא היה שעה אחת שנתרצית בה הבת, כמו שמבואר הלשון שכתב וז"ל לית דין צריך בשש כי דבר פשוט הוא דלא כל כמיני' דאמה לחוב לה בלא דעת' אחרי שלא פסק' במעמדה כו', הרי ביאר הרב דעיקר טעמא שלא נתחייבת' הבת במה שקבלה אמה משום דאנן סהדי דחוב הוא לה להבת, ושלא בידיעת' הלכה אמה ושלא במעמדה פסק', ואין חובין לאדם שלא בפניו, וק"ל. אבל אם היה טובת' וזכות' של הבת, משמ' אע"ג שלא בידיעת' ושלא במעמד' היה, מ"מ על הבת לקיים הפשרה והקניין שקבלה ועשת' אמה, אע"ג שלא ידעה בה, וזה מבואר מדתלי טעמא משום שחוב הוא לה, להכי אמרינן לאו כל כמיני' דאמה לחוב לה שלא בידיעת', וק"ל, א"כ כ"ש אלף פעמי' בנדרן זה, דודאי טובה וכבוד וזכות הוא לה, דאשה בכל דהו נית לה וטב למית' טן דו, ¹⁸¹ ואף אין חובה כלל, דאפי' אם אמרין ליתלות בק"י סריק"י ולומר דזאת הנערה ידעה להנסב' ולדייקי טפי מאביה, וכל מאן דאת' וחרפ' טפי מחריפי דפומבדית', וידעה ומכירה מי שחשוב וראוי ומקובל לה טפי, מ"מ מי יימר לה שיתרצה לה אותו החשוב לה טפי. ואף אם ידעה והכיר' שיתרצ' לה, מי מפיס איזהו הזיווג יעלה לה יפה, הוה או זה. א"כ ע"כ לא מצי למימ' שזה שעשה אביה ודודה המופלג הנ"ל שיחשב כחוב הוא לה, וק"ל. א"כ ודאי עליה לקיים לשמור ולעשות את אשר קבלו דודה ואביה בהקשורי' והאיסורי' הנ"ל, וזה מובן לאשר לבו נכון. ועוד יש לנו לדקדק מתשובה זו הנ"ל שכת' בהדי' בשיט' אחרונ' שאנו למדין

הימנה¹⁸² וז"ל ושמא נתרצה הבת במה שעבדה אמה להפסיד זכות' במה שכבר זיכת' לה לא אמרינ' כו', [15 ע"ב] הרי ביאר לנו הרב כאן בפירוש שקניין ופשרה זו שעשתה אמה שלא בדיעת בתה היה להפסיד זכות הבת במה שזכת' ומצוי בידה והחזיקה בו כבר, משום הכי לא אמרינ' שמא נתרצית הבת במה שעבדה אמה, אבל אם לא היה מפיסד בזכות' שהיה בידה כבר, (ולא) [אלא] מחזיק לה זכות וכבוד וטובה מה שלא זכת' ולא היה לה כבר, פשיט' דהוי אמרינ' דשמא נתרצית הבת במה שעשת' אמה והיה עליה לקיים. א"כ בנדרן דידן נמי ל"ש ועדיף מיניה אלף פעמי', וזה מבואר לאשר רוצה להודות על האמת.

ועוד רואה אני לטפוי במילת' דלא צריכ', כי הדברי' מבוארי' ופשוטי' יותר מביעת' בכותה, ששקר ותרמית ושוא ותפל עמך מכל הלין טעמי' שכפלו ושלשו עליך רבותינו הגדולי' רבני צרפת יצ"ו ומה שאמרתי אני בע"ד, מ"מ רואה אני במקום הזה עוד להראות ולבאר כנכון היום את עיוותותך ותרמיתך, ושוא ותפל חזו לך נביאיך. הנה יש עמדי תשובה אחת מתשובת הגאון ה"ה מהר"ר יעקב ווייל ז"ל, והרי בנו ה"ה ר"ג מהר"ר יודלן יצ"ו ת"ל קיים¹⁸³ ורבי' מתלמידיו יצ"ו שהעתיקו תשובותיו יודעי' בה, וז"ל¹⁸⁴ ראובן שידך בתו ופסק לה נדוניא ופרנסה ב' שני' ומת ראובן קודם שהשיאה כו' עד ומה שכתבת שהיתומי' פטורי' מן הקנס וקמדימת הא מילתא למה שפסק מהר"ם,¹⁸⁵ לא דמי, דהתם לא היה שטר חוב רק קנס בעלמא, וכיון שמת ואירע לו אנוס פטור, אבל הכא דאיכ' שטר חוב, הוי כמו הלואה דלא מהני טענת אנוס כלל עכ"ל. הרי ביאר לנו הרב כאן להדיא אע"ג דבכה"ג גבי קנס בעלמא היו היתומי' פטורי' מטעם אנוס כיון שמת אביהם ששיעבר עצמו וקבל עליו הקנס ויתומי' לא שעבדו ולא קבלו עליהם כלום, כמו שכת' מהר"ם בפ"ק [16 ע"א] דב"מ באות' התשובה שזכר הרב ז"ל וע"ש, ואפ"ה כיון שבאותו המעשה כת' האב ושעבר עצמו בדרך חוב כת' ופסק הרב שהוא כהלואה ולא מהני בזה טענת אנוס להיורשי', אע"ג שהוא אנוס גמור ידוע ומפורסם שמת האב ששעבר וקבל הדברים עליו ומאי אית לי' עוד למיעבד, אפ"ה היתומי' חייבי' כיון שהוא דרך חוב. וכ"ש אלף ידות בנדרן זה שבעל כרחך את' חי ואת' הוא שקבלת הדברי' עליך בעצמך בדרך חיוב וחוב גמור בק"ס ובח"ח ובש"ד פשיטה (!) דלא מהני לך האי טענ' אנוס, דבדות' וברות' היא, שהרי כת' הרב ז"ל הנ"ל אפי' היכ' שמת המקבל לא מהני טענת אנוס גמור אצל היורשי' כיון שאביהם קבל עליו דרך חוב, ואיך יועיל לך לעצמך האי טענ' דשקר ותרמית, ואת' קבלת עליך הארבע מאות דוקט בדרך חוב וחיוב גמור אף

182 משחק מילים על-פי בבלי בבא בתרא קסב ע"א: "אין למדין משיטה אחרונה".

183 ר' יוחנן ווייל נודע בזמנו כמי שהחזיק בקובץ של תשובות אביו, ראה: שו"ת ר' ישראל מברונא, סי' רנד. ר' יודלן דר תחילה ברגנשבורג ולאחר מכן כיהן כרב בנורדלינגן, ושם נפטר בשנת 1498 או 1499; ראה: לקט ישר, מהדורת י' פריימאן, ברלין תרס"ג-תרס"ד, מבוא, עמ' XXXIII, סי' נט; "גרמניה יודאיקה" (לעיל, הערה 53), ראה ערך Regensburg, עמ' 1196, וראה ערך Nördlingen, עמ' 985-986.

184 שו"ת רבינו יעקב ווייל, סי' קמב.

185 לעיל, הערה 174.

בח"ח ובש"ד וק"ס. ועוד לנו ראייה מבוארת מתשובת אות' הגאון מוהרר"י ווייל ז"ל שהשיב להגאון מוהר"ד זלמן כהן ז"ל מגורנבערק ז"ל,¹⁸⁶ והוא גברא ששידך בנו בכתב קניין בחייו וקצב לו נדוניא ונשואי ושאר יצאות, והוא גברא שכיב, והשת' רוצה הבן שיקח בראש כל אשר קצב לו אביו כו', והאריך הרב, ולבסוף כת' ז"ל ואי בעית לחייבוי הבני' כיון שקבל אבוהון בכתב כאשר הורגלו, האי קניין לא קאי לאות' הבן אלא קאי על אות' שכנגדו ששידך בתו לבנו שאם יעבור ולא יקיים המדובר שיתן הקנס המבואר לשכנגדו. ומה שכתבת ששאר האח' רוצי' ליטול כמותו או הם רוצי' ליתן הקנס להמשודכת, כגון זה פתח פיך לאלם הוא, יש בידי תשוב' שפסק מהר"ם¹⁸⁷ על עובד' כהאי, שמעון היית' לו בת קטנ' וראובן היה לו בן קטן כו' עד והיא גדלה ועמד' ונשאת לאחר ועתה [ע"ב] תבע ראוובן הקנס מבניו כו', ושקיל וטרי מהר"ם כהא מילת' ומסיק דפטורי' בני שמעון מן הקנס, ועיקר ראייתו מטעם כיון שמת שמעון קדם הגעת הזמן הוי אונס, ומיית' ראייה מפ"ק דכתובו' כו', והביא הגאון כל אות' התשובה כלשונ' כמו שזכרנוה לעי', ולבסוף כתב הגאון ז"ל וז"ל והאי עובד' שכתבת' דמי ממש לעובדא דמהר"ם, ואם המשודך אינו רוצה לקיים מה שקבל עליו אביו, הוא והאחי' פטורי' מן הקנס, עכ"ל הגאון ז"ל הנ"ל. הרי להדי' שנה לנו רבינו ז"ל כאן דדווק' הכא כיון שמת האב המקבל אשר שעבד עצמו על הקנס, ואם אז הבן המשודך לא רצה לקיים מה שקבל עליו אביו, אז הבן והאחים פטורי', אבל ודאי אי הוה האב קיים ולא רצה הבן לקיים תנאי אביו, ודאי יתחייב האב בקנסו ששעבד וקבל עליו, אע"ג שגם הוא יכול לטעון טענת אונס במה שאין בידי ולא יכול להכריח ולכופ' את בנו למה שקבל הוא, עשר ידות פחות ממה שתוכל אתה לכופ' בתך כל מה שקבלת אתה. דאי לא תימא הכי, ותיסוק אדעתך שאף אם היה האב קיים ולא אתפייס הבן לקיים תנאו אביו שאז גם האב פטור, א"כ מה צריך לזכור לנו הגאון ז"ל כאן שהבן והאחי' פטורי' כיון שמת האב כהאי עובד' דמהר"ם, הרי דבר זה פשוט דאינהו לא יתחייבו יות' מאבוהון, דדיו לבא מן הדין להיות כנדון, וק"ל.

ועתה מה יקחך לבך ומה ירמזון עיניך, אתה וריעיך העומדי' לימיניך, לעזוב ארחו' יושר וללכת בדרך חשך, לאמר שאתה פטור מן הקנס ומן החוב הגמור שקבלת עליך בחייוכ גמור בק"ס ובח"ח ובש"ד אם בתך לא רצ' במה שקבלת' אתה, ושמת סכין בלועיך אם בעל נפש אתה. גם על כל פני' צריך אני לדבר במקום הזה במ[ה] [ה] [17 ע"א]¹⁸⁸ ... וסמוך כהא שמצא כאחד מן הלקוטי' ... [שב]דרו מתשוב'

186 שו"ת רבינו יעקב ווייל, ס"י קד-קה (על זהותו של הנמען ראה: שם, ריש ס"י קב. וראה עלי: יוכל [לעיל, הערה 146], עמ' 21-58).

187 לעיל, הערה 174.

188 פינתו הימנית העלינה של העמוד קרועה, וחמש השורות הראשונות פגומות. בשורה העלינה חסרות כארבע מילים, ובשורות הסמוכות החיסרון הולך ומתמעט.

רבינו שלמה בן אדרת ז"ל,¹⁸⁹ להיות... [ר]אייה ממנו¹⁹⁰ שפטור אתה מקניין הסודר והחרם... מטענותך שבתך אינה רצה כמה שקבלת אתה... ותחילה ראוי להאמר בזה שאף אם נמצאו הדברי' ברורי' יצאו מפי הקדוש הגאון ההוא, בטלי' ומבוטלי' הם ברוב הנרא' והניכ' לעיני', מדברי מהר"ם הנ"ל שהבאתי לעיל, שכת' כמ' פעמי' בתשובתיו הנ"ל דדוק' היכ' שמת המקבל עליו הקנס, אז המשוך או המשורכת אינ' רצי'¹⁹¹ במה שקבל אביהם הוא דחשוב אנוס כיון שמת המקבל אז הוא והיתומי' פטורי' מן הקנס כנ"ל. אבל ודאי אי הוי איהו קיים, או ישלי' תנאו או יתן הקנס, ולא יועילנו אם יטעון שכתו אינ' רוצ' כן כאשר זכרתי לעיל כמה פעמי', ואפי' היכ' דליכ' חרם או שבועה, וק"ל. וכ"ש שיבטלו דברי הגאון ההוא מכל הני טעמי' שכתבו וביארו לנו רבני צרפת יצ"ו שכולם נכוחי' למבין וישרים למוצאי דעת. ואף רואה אני לומר בזה שאין לסמוך כלל על בכמו תשובות האלו, שלא נתיסדו ונבחנו ונתחברו קבוע על הספר והסכימו בו חכמי', דשמא טעו' היה בו או טעה בה האי המעתיק, וכה"ג רבות מן השבושי' שנפל בענייני' כאלו כיון שלא נתקבל וחובר על הספר, וק"ל. ובפרט במקום שהוא יצ' לידון בדבר החדש, וכ"ש כשהוא הפך הדין והסבר' והקבלה שקבלנו מפי גאוני עולם המחבר' ונבחנו' על הספר בכתב יושר כמו מהר"ם וכיוצא בו. ועוד הלא אני ישנ' בידי ועמדי ת"ל יותר מר"ן תשובות מתשובתיו של הגאון ההוא, וחפשתי ולא מצאתיהו, אבל מצאתי מדבריו מורי' על ההפך, והיא תשובה אחת שתחילת'¹⁹² ראובן ושמעון היו דרים בקלעות איונב] [17 ע"ב] ושידך שמעון ליתן לאה בתו לחנוך בןן ראובן ועתה כשהגיע¹⁹³ הזמן אמר חנוך שישאני סרקסטה אם יזמיננה לו שם, וטען שנפטר] מידי שבועתו וקנסו בכך מפני שלא קבעו מקום [ידוע לנשואין בפירוש]. ושמעון טען שאין לו להזמינו אלא בקלעות איונב] וכין [כך וכין כך] עבר הזמן הקבוע ביניהם וזה בא וטען שחברו עבר על חננאי ותובע] קנסו וזה טען בההפך, הדין עם מי. והשיב הגאון ז"ל נראין הדברי' שאין לו לשמעון להוציא בתו ממקומ' להנשא במקו' אחר, שהקפדת הכל היא זו שלא להוציא בתולות ממקומם קדם נישואי', והקפדה ודאית היא זו, וכ"ש האיש מחזור על האשה ואין האשה מחזרת אחר האיש, וכ"ש עכשיו שהכל מקפדי' על דבר זה בכל מקום, וסתמי' של משדכי' בנותיה' דעתן שינשאו במקומן, ואפי' אם היה הבעל ממקום אחר, אא"כ התנו בפירוש, כ"ש אלו שהיו שניהם דרים במקום אחד. נמצא שמעון זה פטר משבועתו ומקנסו, וכן חנוך פטור משבועתו וקנסו לפי

189 תשובות שאלות להרשב"א: דפוס ראשון, רומא ר"ל לערך, דברי מבוא מאת ש"ז הבלין, ירושלים תשל"ז, סי' קכא (ובמקבילות: שו"ת הרשב"א, חלק א, סי' תשעא; חלק ז, סי' תקב). התשובה במלואה נרפסה בשו"ת הרשב"א, חלק ג, סי' ריא (חלקה הראשון של התשובה המלאה הועתקה גם בידי ר' משה ברוך בתשובתו המובאת אצל ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, סוף סי' פה [ושם: "הרשב"א בשאלותיו סי' רנ"ג]).

190 קריאתן של שתי המילים האחרונות איננה ודאית.

191 = רוצים.

192 שו"ת הרשב"א, חלק ה, סי' רלז; תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' רעח.

193 פיתור השמאלית העליונה של העמוד קרועה, וחמש השורות הראשונות פגומות.

שהוא אנוס ויש טענת אנוס בממון ובכל דבר חוץ מגיטין מתקנת חכמי משר' צנועות ומשום פרוצ' כמו שנזכר בכתובו' פ' ראשון, עכ"ל תשוב' רבינו שלמה בן אדרת ו"ל הנ"ל. ועתה יורו בו המורים, אם היה דעת הרשב"א הנ"ל שגם אם היה ששמעון היה פטור אם אמרה בתו (אינו) [איני] רוצה במה שקבל אבי, מה היה צריך רשב"א לכל אילו הטעמי' והטענות שהקפדה גדולה היא זו וכה"ג רבות מן הטענות כנ"ל, פשיט' אפי' אם קבל שמעון עליו בפירוש להזמינה לו בסרקסטה, אפ"ה כיון שבתו אינ' רצה בו מ"מ הוא פטור משבוע(ו)ת' ומקנסו, כאשר דמית והעלית את' והבאי' מכחך על רוחכם, היה לא תהיה ואי אפשר להעמידה על הנכון. ועוד יש לתמוה הרי הוכיח לנו הרב המופלא....¹⁹⁴

STUDIES ON THE HISTORY OF THE JEWS OF ASHKENAZ

PRESENTED TO ERIC ZIMMER

Edited by

Gershon Bacon • Daniel Sperber • Aharon Gaimani

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS, RAMAT GAN